

“Plaćem, a nemam kome plakat” – Zbeg naroda Banije početkom 1943. godine

ZVEZDANA OSTOJIĆ
Arhiv Srba u Hrvatskoj

U Arhivu Srba u Hrvatskoj (fond Adam Dupalo) nalazi se stenografski zapis nastao prilikom snimanja dokumentarnog filma o zbegu na Baniji 1943. godine. U ovom članku objavljujemo taj dokumentarni izvor, uz predgovor priređivačice. Predgovor objašnjava istorijsku pozadinu ovog događaja i ukazuje na zaboravljeno kolektivno iskustvo naroda Banije. U dokumentu se nalaze svedočanstva učesnika zbega, od kojih je većina korištena u snimanju dokumentarnog filma 1983. godine, na četrdesetogodišnjicu zbega.

KLJUČNE RIJEČI: *Banija, zbeg 1943, svedočanstva, narodnooslobodilačka borba, stradanja civilnog stanovništva*

/

U zbirci izvornog arhivskog gradiva raznih osoba Arhiva Srba u Hrvatskoj (u nastavku Arhiv), nalazi se i fond Adam Dupalo¹ (3.2.12.) čiju su građu

1 Adam Dupalo rođen je 20. juna 1923. u selu Dupale kod Rujevca, Dvor na Uni. Krajem decembra 1941. odlazi u partizane, gdje nakon vojno-političkog kursa krajem februara 1942. polaže zakletvu, a kad je formiran Kotarski komitet SKOJ-a, postaje njegov organizacioni, a onda i politički sekretar. U novembru 1942. postaje komesar čete u Osmoj banijskoj brigadi koja ulazi u sastav Sedme banijske udarne divizije i u tom svojstvu učestvuje u borbama na Neretvi. Na Sutjesci je unaprijeđen u komesara Prvog bataljona Osmе banijske brigade. Početkom 1944. izabran je za predsjednika Okružnog odbora USAOJ-a i sekretara divizijskog komiteta SKOJ-a, a onda i za sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a i člana biroa Okružnog komiteta KPH za Baniju. Funkcije u omladinskim organizacijama obnašao je i nakon rata. U JNA je bio na dužnosti u Korpusu narodne obrane Jugoslavije (KNOJ), zatim je bio omladinski rukovodilac u komandi Ratne mornarice, da bi kasnije postao pomoćnik komandanta Pete zone i Više vojne

darovale kćeri Adama Dupala. Od ukupnog gradiva posebno su se izdvojili dokumenti koji predstavljaju kazivanja učesnika zbega naroda s Banije početkom 1943. godine, arhivirani pod inventarnim brojem 757, k. 33.

Unutar papirnate omotnice nalaze se tri grupe dokumenata, teksta kućanog na pisačoj mašini. Na omotnici postoji nekoliko zapisa rukom, ali je osim naslova ZBJEG BANIJE i skraćenice I.I.V., jedino moguće nazreti značenje teksta u gornjem delu prednjeg lista. Beleška je datirana 8. XII 1983. a odnosi se na dve opaske:

- U 2 primerka poslao recenziju Babiću.²
- Uručio (nečitko) 2 scenarija Babiću.

Sudeći prema rukopisu, moglo bi se raditi o zapisu Adama Dupala. Prvu grupu dokumenata predstavlja tekst kucan na peliru. Papiri nisu spojeni. Numerisani su brojevima od 1 do 40. Hemijskom olovkom je na više mesta intervenisano na tekstu, označavane su celine i precrtavani delovi teksta. Na prvoj strani u gornjem desnom uglu stoji štampanim slovima, hemijskom olovkom, čitko zapisano: "Svjedočanstva o Zbjegu naroda Banije u 4. i 5. neprijateljskoj ofanzivi januar 1943. godine. Preko 20 000 Banijaca, žena, djece i staraca morali su napustiti svoje tople domove i na temperaturi -25 °C povlačiti se kroz snježnu mećavu zajedno sa svojim sinovima, braćom i očevima, borbama 7. banijske udarne divizije sve do Drvara, izloženi svakodnevnom bombardovanju i mitraljeskim rafalima avijacije Nezavisne Države Hrvatske."

Tekst druge dve grupe dokumenata je ispravljan grafitnom olovkom, pisanim slovima, a hemijskom olovkom su oivičene i numerisane određene celine teksta. Na nekoliko stranica na poledeni papira nečitko su ispisani

pomorske akademije. Penzioniran je 1976. u činu kapetana bojnog broda. Bio je urednik više mornaričkih časopisa, kao i član redakcije knjige *Sedma banijska udarna divizija* i zbornika *Dvor na Uni, Od prijelavnog doba do naših dana*. Imao je brojne funkcije u SUBNOR-u. Bio je stručni konzultant tokom snimanja različitih filmova, a učestvovao je u stvaranju muzeja na Šamarici. Za svoj rad primio je brojna odlikovanja, pohvale i priznanja, među njima i Red Stjepana Radića za osobit doprinos antifašističkim temeljima RH koji mu je 2011. uručio predsjednik Ivo Josipović. Ovaj vrhunski poznavalac i živa enciklopedija prilika na Baniji, kao i ratnog puta banijskih partizana, što je pretočio u knjigu *Banija i Sisak u NOP-u 1941. – događaji, svjedočanstva, dokumenti* (reagirao je na sve oblike revizije historije i preneglašavanja uloge pojedinih osoba i jedinica u ratu). Nakon duge i teške bolesti preminuo je u Zagrebu 6. decembra 2014. Posthumno mu je dodijeljena nagrada Srpskog narodnog vijeća "Gojko Nikoliš" za promociju antifaašizma (Izvor: <https://snv.hr/znameniti-srbi-u-hrvatskoj/adam-dupalo>).

- 2 Nikola Babić, filmski reditelj, scenarist i producent (Poprati kraj Stoca, BiH, 11. 6. 1935. – Zagreb, 10. 8. 2015.).

komentari. Po rukopisu bi se reklo da su u pitanju komentari Adama Dupala. Prema onom što se može razaznati, predstavljaju pojašnjenja prekucanog teksta. Prvoj od te dve grupe dokumenata nedostaje 14 stranica. Spojena i numerisana brojevima od 15 do 21 njoj je pridodata jedna polovina lista bez numeracije. Druga grupa dokumenata je takođe spojena i numerisana brojevima od 22 do 28 i sadržajno predstavlja nastavak teksta numerisanog brojevima od 15 do 21.

Iako se na nekoliko mesta u tekstu nailazi na podatak o broju vrpce, snimateljskoj ekipi i nazivu emisije, u trenutku sređivanja građe nije se znalo da je u pitanju transkript svedočanstava snimanih za izradu dokumentarnog filma, niti kada su svedočanstva zabeležena. Do ovog saznanja, kao i podataka o igranom filmu čija je izrada takođe bila u planu, došlo se nakon višemesečnog istraživanja i kucanja na različite adrese. Naime, pored ovog transkripta u pristigloj građi su se našle i dve recenzije scenarija za igrani film *Kada se pojavi crveni konj*, takođe arhivirane pod brojem 757, k. 33. Autori scenarija su Ivo Štivičić³ i ranije pomenuti Nikola Babić, a recenzent oba scenarija Adam Dupalo.⁴ To je bio razlog što su istraživanja krenula u pogrešnom smeru jer je prva pretpostavka bila da se radi o materijalu koji je trebao da posluži za snimanje igranog filma. Traganje za igranim filmom nije dalo rezultata a utvrđivanje porekla, svrhe i vremena nastanka svedočanstava dodatno je zakomplikovano uvidom u postojanje odluke Skupštine općine Glina pod rednim brojem 93, od 30. rujna 1983. o financiranju filmskog projekta *Kada se pojavi crveni konj*.⁵ Prema saznanjima Igora Mrkalja filmski projekt je pripreman sa ciljem da bude završen do septembra 1984. godine, u povodu sedamstote godišnjice Gline i s tim u vezi organizovanog naučnog simpozija “Glina 1284 — 1944 — 1984”, koji je održan od 6. do 8. 10. 1984. godine.⁶ Ipak, uz sve napore, u toj fazi istraživanja, i dalje je ostalo nepoznato da li je film

3 Ivo Štivičić, književnik i scenarist (Rešetari, 13. 5. 1936. – Zagreb, 15. 10. 2021.).

4 Recenziju za scenario Ive Štivičića, Adam Dupalo potpisuje 25. 11. 1983, a recenziju Nikole Babića potpisuje 5. 12. 1983. što se uklapa sa zabeležkom na omotnici trgovačkog papira da je Babiću vratio scenario 8. 12. 1983.

5 Ova odluka je objavljena u *Službenom vjesniku* u Sisku, god. XXIX, broj 13, utorak, 11. listopada 1983. str. 947.

6 Vidi tekst o trideset godina od naučnog simpozijuma, Igor Mrkalj, “Znameniti Glinjani i njihov Panteon”, *Novosti: samostalni srpski tjednik*, Zagreb, br. 777, 7. studenoga 2014., prilog Kronika, str. 4–5.

snimljen i emitovan. Istoimena knjiga pisca Dragana Božića *Kada se pojavi crveni konj* upoređena sa recenzijama ponuđenih scenarija takođe je usmeravala istraživanje na traganje za igranim filmom. Objavljena najpre u Beogradu 1967. a potom i u Zagrebu 1978. ovo je jedna od retkih knjiga koja se bavi tematikom zbeга iz 1943. godine. Iako je u pitanju romansirano sećanje na prošla stradanja, zbeg viđen očima dečaka, utaban koracima tada dvanaestogodišnjeg autora, iščitavanje ove knjige pomoći će boljem razumevanju teksta svedočanstava koja Arhiv poseduje. U tom smislu je veoma dragocen i feljton Dragana Božića o zbegu koji je svakodnevno izlazio u *Vjesniku* u periodu od 29. 1. 1981. do 10. 2. 1981. u trinaest nastavaka, a povodom četrdesete godišnjice od početka ustanka i socijalističke revolucije. Tekst pod naslovom “Zbjeg (sjećanja)”, istog autora, objavljen u *Prosvjeti* broj 37—38 iz februara 2000. godine je donekle preoblikovan i skraćen tekst feljtona.

Kako je dotadašnja potraga završila u čorsokaku, preostalo je još jedino obraćanje Arhivu HRT-a u nadi da će se time otvoriti novi putokaz. Sa podacima o broju vrpce, temi, imenima članova ekipe, navedenim u transkriptu, došlo se do takozvanih plahitica, tehničkih podataka kako se ispostavilo dokumentarnog filma “Zbjeg naroda Banije (1943. ratna godina)” emitovanog 1983. godine na tadašnjoj TV Zagreb. Jednako sporo došlo se i do samog filma. Naime, Arhiv je nakon otkrića o postojanju dokumentarca, doneo odluku da nabavi kopiju filma s idejom da se zvukom i slikom, svedočanstvima ljudi kojih više nema, upotpuni pisana reč. Poređenjem filma i teksta i uočavanjem poklapanja koja među njima postoje okončana je potraga za utvrđivanjem vremena nastanka svedočanstava. Takođe je uočeno da je u konačnu verziju dokumentarnog filma ušla tek trećina teksta koji Arhiv poseduje. Bez obzira na to, od tog trenutka rad na tekstu transkripta nerazdvojan je od filma i obratno jer je jedan medij nadopunjavao onaj drugi. Kazivači su dobili lice a tekst je dobio

- 7 Dragan Božić, književnik i novinar, rođen je 20. 10. 1931. godine u selu Obljaj pokraj Gline. Nakon završetka škole, zaposlio se u struci te je jedno vrijeme bio direktor građevinskog poduzeća “Graditelj”. Od 1977. do 1985. godine bio je i direktor Novinske ustanove “Jedinstvo”, a poslije toga i urednik izdavačke djelatnosti u istoj ustanovi do odlaska u mirovinu, 1991. godine. Bio je pokretač i urednik časopisa *Riječi* te urednik izdavačke djelatnosti Ogranka Matice hrvatske u Sisku. Za književni je rad nagrađen nagradom Grada Siska za 1965. godinu. Objavio je 18 romana i priča, a neki od njih nagrađeni su na književnim festivalima. Dobitnik je Nagrade grada Siska za životno djelo 2010. godine i to za doprinos ugledu, promidžbi i razvoju grada Siska, te za ostvarenja na području književnosti. Djela su mu prevedena na albanski i slovenski jezik. Umro je u Sisku 1. 12. 2011. godine (Izvor <https://sisak.hr/dragan-bozic-1931-2011/>).

ton, boju i zvuk. U nastojanju da se rasvetle okolnosti nastanka dokumentarnog filma, kao i samog transkripta, kontaktiran je režiser filma, Radovan Grahovac⁸ budući da autor filma, Stanislav Stanko Eder⁹, nije više među živima. Iako su sećanja na rad na konkretnom filmu izbledela, Grahovac je u prepisci pojasnio način rada Stanka Edera. Objasnio je da je osamdesetih saradivao sa urednikom Stankom Ederom koji je tada radio seriju emisija pod nazivom “Revolucija koja teče”. Sam Grahovac za sebe kaže da je bio izvršno lice, baveći se isključivo tehničkom stranom proizvodnje. Stanko Eder bi sa Grahovcem obišao teren i obavio pripremne razgovore sa eventualnim kazivačima. Snimano je približno sedam dana a otprilike jednako toliko je trajala montaža. Ono što je posebno interesantno u ovom procesu rada jeste da je Eder tražio da se nakon svakog snimanja napravi stenogram na kojem je on kao autor radio da bi se nakon toga pristupilo montaži. Vrlo je verovatno da je tekst svedočanstava koji se nalazi u Arhivu nastao kao rezultat takvog zahteva Stanka Edera. Na osnovu saznanja da je reč o stenogramu, zapisu nastalom kucanjem na pisačkoj mašini, u velikoj brzini, da je osoba koja je video zapis pretočila u tekst, nedovoljno poznavala toponime i imena koja se navode u filmu, moguće je objasniti mnoge greške u tekstu, kako slovne, tako i interpunkcijske.

Budući da je reč o svedočanstvima koja su nastala za potrebe snimanja dokumentarnog filma, nesumnjivo u cilju obeležavanja četrdesetogodišnjice zbjega, jasno je da se radi o iskazima nastalim sa velikim vremenskim otklonom u odnosu na događaje o kojima se govori. Uprkos toj činjenici događaji su jednako živi u osećajima kazivača što se poklapa se beleškom Dragana Božića u sećanjima na zbeg, objavljenim u *Prosvjeti* februara 2000. godine.

U uvodnom delu teksta Božić piše da su se sećanja iz tog “čudnog putovanja u nepoznato” pretvorila u “svojinu svih ljudi, u priču – legendu, koja je u njima živjela poput njihova života sve do najnovijih stradanja, pedeset godina kasnije, koja će isto tako dobiti svoju priču – legendu, još tragičniju od pret-

8 Redatelj Radovan Grahovac. Diplomirao je kazališnu režiju i radiofoniju na Akademiji dramske umjetnosti u Zagrebu. Danas živi u Beču.

9 Stanislav-Stanko Eder, novinar (1924. – 2002.). Novinarstvom se počeo baviti 1947., od 1950. reporter na RZ-u, 1960. prešao na TVZ. Bio je urednik dopisničke mreže, Dokumentarno-feljtonističkog programa te pomoćnik urednika Informativnog programa. Dobitnik je nagrada HND-a “Zlatno pero” 1978. te za životno djelo “Otokar Keršovani” 1982. (v. Eder, Stanislav (Stanko) – Leksikon radija i televizije (hrt.hr).

hodne.”¹⁰ Film je sniman u zimu, najverovatnije krajem 1982. godine, budući da je emitovan početkom 1983. godine. Iako kadrovi zimom okovane prirode u dokumentarcu ničim nisu svedočili ratne strahote minulih vremena jasno je da je ideja autora bila da se prikažu i dočaraju onovremene vremenske (ne) prilike. One su uz glad, siromaštvo i nadolazeće fašističke snage bile ogromna pretnja civilnom stanovništvu kojem ovo nije bio prvi zbeg. Zapravo je mnoge od njih zbeg s početka 1943. zatekao u na brzinu izgrađenim kućama iz nekih prethodnih zbegova kada su sklanjajući se, zalazili sve dublje u šumu sa svojim porodicama, sa svojim blagom i nešto malo imetka. Vreme velikog pokreta naroda s Banije počinje s pristizanjem sve većeg broja neprijateljskih jedinica i zauzimanjem položaja za početak Operacije Weiss (u narodu i posleratnoj jugoslovenskoj literaturi poznatija kao IV. neprijateljska ofanziva). Prema rečima Đure Kladarina, isprva se mislilo da se radi o odbrambenim aktivnostima nemačkih i kvislinških jedinica pokrenutim kao reakcija na uspešne napade novoosnovane 7. banijske divizije na pruge Zagreb — Sunja — Banja Luka te Sisak — Sunja — Dubica (Kladarin 1967: 13—14). Da je u pitanju nova nemačka ofanziva postalo je jasno 12. januara 1943. kada je komandant nemačkih trupa general Lütters izdao naređenje za Operaciju “Weiss I”, prvu od planirane četiri etape nove ofanzive.¹¹ Sa ciljem da se spreči napredovanje NOV i POJ na jug i jugozapad te da ih zajedno sa Vrhovnim štabom unište, nemačkim trupama¹² je naređeno da brzom i snažnom akcijom osvoje slobodnu teritoriju Korduna, Banije, Like i Bosanske krajine tako što će je okružiti i razdeliti na dva dela (Korać 1986: 425—426, 428).

Pred početak Operacije Weiss u slobodnu teritoriju Banije nisu ulazili jedino gradovi u kojima su antipartizanske snage držale garnizone: Kostajnica, Sunja, Sisak, Petrinja, Glina i Topusko. “Oslobodena teritorija u Baniji bila je na zapadu povezana s Kordunom i Likom, a na jugu sa Bosanskom krajinom, i tako je predstavljala krajnji sjeveroistočni dio jedinstvene slobodne teritorije, koja se protezala od Zagreba do rijeka Rame i Neretve.” (Jakšić 1967: 173). Budući da je u narodu pod zaštitom novoformiranih i brojčano osnaženih jedinica postojalo ogromno poverenje u bezbednosnu stabilnost slobodne teritorije

10 Dragan Božić, “Zbjeg (sjećanja)”, *Prosvjeta*, Zagreb, br. 37–38, februar 2000., str. 54.

11 U razdoblju od tri meseca, od 15. januara do 15. aprila 1943. uz Weiss I, planirane su i etape Weiss II, Weiss III i Schwarz.

12 U ovoj operaciji je bilo angažovano pet nemačkih i tri italijanske divizije kao i jake ustaške, domobranske i četničke snage.

niko nije verovao da su neprijateljske snage u stanju da započnu ofanzivu na celokupnoj teritoriji (v. Borojević 1967: 200). Objašnjavajući u čemu se ogleda težina vojnog položaja Banije uoči ofanzive, Đuro Kladarin ističe da su se nemačke jedinice koncentrisale oko slobodne teritorije Banije već krajem 1942. i to širokim frontom kako bi čistile teren ispred sebe po principu teritorijalne operacije, da bi opšti napad otpočeo 12. januara. Partizanski štabovi su uočili koncentraciju protivničkih snaga oko slobodne teritorije tek 19. januara, nakon što su nemačke snage načinile prve proboje u partizansku teritoriju na Baniji (Kladarin 1967: 16).

Na slobodnu teritoriju na Baniji napad je izvršila 369. “Vražja” divizija, kombinovana od Nemaca i ustaško-domobranskih dobrovoljaca, koja je sistematski (5 km na dan) pročešljava teren (Korać 1986: 426, 429), nemilosrdno se obračunavajući sa civilnim stanovništvom Banije, kroz pljačku, palež, ubistva i odvođenje u logore. Ponešto o surovosti nastupajuće “Vražje” divizije govore svedočanstva zabeležena tokom 1946. na suđenjima nemačkim generalima pred vojnim sudom u Beogradu.¹³ Mirko Henš, bivši legionar: “Došao sam u 3. bataljon, 10. četa 369. regimente. S tom jedinicom sam došao u Sisak. Odatle smo išli na Kordun (Banija – *op. aut.*), pa sve do Livna. Na tom putu je pljačkano blago, ćilimi, sve što je tko htio. Po srpskim selima sve je paljeno, i svete slike, razbijano je pokućstvo, a kad bi kod kuće zatekli žene i djecu, neke bi zaklali, a neke odveli u logor.” Partizan Dragan Studen: “U selu Dejanovići kapetan iz 369. divizije strijeljao je 11 civila. U Gornjim Dejanovićima sam vidio 20 zapaljenih kuća i tri ubijene žene. U Bijelniku su uvatili tridesetak ljudi, sve su ih zatvorili u kuću Laze Kotura, a onda ih zapalili, baš kad smo mi izvršili napad.” (Đurić 1988: 222).

Povlačenjem u dubinu slobodne teritorije i noćnim kontranapadima na položaje nemačkih jedinica, 7. divizija je prešla iz ofanzivnih u odbrambene akcije (Kladarin 1967: 13). Sa povlačenjem 7. divizije, povlaćio se i narod prema jugozapadu Banije (v. Borojević 1967: 200). Najverovatniji uzroci pojave velikog zbeга u januaru 1943. bili su: 1. Strah naroda od ponovnog iskustva stradanja poput onih u prve dve ratne godine; 2. konačno povlačenje 7. divizije sa Banije da bi se priključila borbama na pravcu Karlovac — Slunj odakle je

13 Ljuban Đurić je u knjizi *Banijski partizanski odredi 41 – 45* izdvojio nekoliko izjava koje su izvorno objavljene u feljtonu “Sedam zapovjednika zločina”, *Vjesnik*, Zagreb, od 6. prosinca 1975.

napadala 7. ss divizija “Prinz Eugen” na slobodnu teritoriju prema Bihaću; 3. najave neprijatelja da će se najsigurnije obračunati sa simpatizerima partizanskog pokreta; 4. iskustva prethodnih zbegova, na Šamarici, Petrovoj gori, Plješevici, Kozari (Đurić 1987: 250—251).

Odluka o pokretu je doneta 18 — 19. januara a prve kolone su napuštale Baniju krećući se kroz Cazinsku krajinu u noći između 20. i 21. januara 1943. godine (v. Borojević 1967: 201). Sa tugom i strepnjom, po teškim vremenskim uslovima i dubokom snegu, kretali su na put u neizvesno. Samo su se deca vodena znatizeljnom i pričama o Bosni i oslobođenim krajevima nestrpljivo uključivala u kolonu, svaki sa svojim zavežljajem.¹⁴ I tada su, nevoljko napuštajući svoja ognjišta, mislili da zbeg neće dugo trajati i da će se brzo vratiti svojim kućama. Ljuban Đurić objašnjava da iako se ovaj zbeg naroda, najveći u toku NOR-a, naziva “Banijski zbjeg”, on je u stvari zbjeg banijski, kordunaški, lički i bosanskokrajiški. Đurić navodi da je Baniju napustilo između 18 i 20 hiljada izbeglica, Kordun oko tri hiljade, a Cazinsku krajinu oko četiri hiljade. Još veći broj izbeglica, oko 40 hiljada, bili su stanovnici Bosanske krajine. Većina izbeglica u banijsko-kordunaško-krajiškom zbegu bili se žene, deca i starci (Đurić 1987: 252). “Ova ogromna mnogohiljadita kolona, duga preko 60 km, kretala se, uglavnom, duž jedne komunikacije, izložena napadima avijacije, oskudici i zimi, a ubrzo u tifisu.” (Borojević 1967: 202). Međutim, ovde je neophodno istaći da navedena procena brojnosti zbega iziskuje potvrdu kroz dodatna istraživanja.

U periodu od 20. januara do sredine marta 1943. izbeglice su krećući se uglavnom putanjom Cazin — Bosanska Krupa — Grmeč — Bosanski Petrovac — Oštrelj — Drvar — Prekaja — Crni Vrh — Rore — Glamoč i onda prema naređenju Vrhovnog štaba, nazad preko Crnog Vrha, Drvara, u Srb, Lapac, preko Plješevice i Plitvica, Kapele, na Kordun, Petrovu goru i Baniju, prešle bezmalo 600 km. Naravno, tu je bilo odstupanja jer su neki stigli i do Neretve i Sutjeske (v. iskaz Dušana Ćorića), prateći sve vreme 7. banijsku diviziju dok se jedan broj izbeglica vratio na Baniju već u februaru zajedno sa Partizanskim određenom Banije (v. iskaz Gojka Tintora). Dragan Božić u svojim sećanjima, imajući u vidu upravo primere onih koji su sve vreme pratili 7. banijsku diviziju, piše da je zbeg naroda Banije trajao od “januara 1943. godine, neprekidno punih

14 Dragan Božić, “Zbjeg: Na cesti”, *Vjesnik*, Zagreb, godina XLII, broj 12007, 30. siječnja 1981., str. 10. Vidi kazivanje Mirka Korice.

sedam meseci, sve do povratka Sedme divizije na Baniju”, kada je zbeg dobio svoj završetak.¹⁵

O stradanju učesnika zbega ima veoma malo dokumenata te su mali izgledi da će tačan broj žrtava ikada biti utvrđen: “Nema podataka koliko je ljudi, žena i djece stradalo prilikom povlačenja za Bosnu i u planinama Bosne. Nema podataka o stradanjima tokom vraćanja izbjeglica preko Like i Korduna. Prema podacima i procjenama s Banije gubici su vrlo veliki. Smatra se da se na Baniju nije vratilo oko polovine sastava.” Pored toga, tifus koji se širio kako među povratnicima iz zbega, tako i kod ostalog stanovništva i boraca Banije odneo je po nekim procenama oko 8000 života (Đurić 1987: 261). I ove proce- ne zahtevaju potvrdu kroz temeljnija istraživanja.

Tokom filma u trajanju od 50 minuta, smenjuju se kazivači dinamikom koju diktiraju struktura i ritam dokumentarca. Drugim rečima, u filmu se nalaze samo fragmenti iskaza pojedinaca, koji se nadopunjuju, stvarajući jednu celovitu sliku. U film su ušla svedočanstva 14 kazivača. Osmoro ih je prošlo zbeg u odraslom dobu. Od njih osam, dve su žene i šest muškaraca. Šestoro kazivača je zbeg prošlo u dečijem uzrastu, od kojih je jedna žena i pet muškaraca. U transkriptu je ukupno 19 kazivača, rodom iz različitih mesta u Baniji: Žirovac, Luščani, Ostojići, Rujevac, Dupale, Mali Gradac, Klasnić, Bojna, Petrinja, Donja i Gornja Bačuga. Samo je jedan od njih rodom sa Kozare.¹⁶ Od njih 19, 11 je prošlo zbeg u odrasloj dobi, sedam muškaraca i četiri žene, a osmoro u dečijoj dobi, šest muškaraca i dve žene. Premda su kazivačice u mnogo manjoj meri zastupljene od kazivača upravo su njihovi iskazi, iskazi žena – majki, zajedno sa iskazima onih koji su kao deca prošli ova stradanja, najpotresniji. To se posebno ogleda u sećanjima izmučene i izgladnele dece koja se prisećaju svakog obroka koji su pojela jer im je to bio najlepší dan u životu (v. kazivanje Dušana Ćorića i Alekse Ostojića); u sećanju na mrtve koji izgledaju kao da su upravo zastali da se odmore (v. Aleksa Ostojić i drugi); u sećanju majki na mrtvo dete koje su nosile kilometrima jer nemaju gde da ga zakopaju budući

15 Dragan Božić, “Zbjeg (sjećanja)”, *Prosvjeta*, Zagreb, br. 37/38, februar 2000., str. 54.

16 U pitanju je Branko Tepić poznat po fotografiji Žorža Skrigina, snimljenoj u Knežici kraj Kozarske Dubice 1944. godine. Radi se o čuvenoj fotografiji na kojoj malog Branka majka nosi na leđima dok je njegova sestra drži za ruku. Ona je postala simbol patnje i stradanja ali i hrabrosti i požrtvovanosti svih majki tokom mnogih zbegova civila u II svetskom ratu. Svedočanstvo Branka Tepića zabeleženo zbog činjenice što se nakon rata školovao u Petrinji, a u trenutku snimanja živeo i radio u Sisku.

da se zemlja skamenila na -25°C (v. kazivanje Danice Grubješić). Surovost proživljenog kao da događaje čine irealnim, fantazmagoričnim. Tome dodatno doprinose malobrojne i nedovoljno izoštrene arhivske fotografije iz vremena zbega i Operacije Weiss I pa prizori izgledaju kao da su se dogodili u nekom snoviđenju, u najstrašnijim snovima. “Život se obilatno pobrinuo da mnogi doživljaji premaše moć zdrave uobrazilje”, zapisala je Vukosava Opačić.¹⁷

Osim arhivskih fotografija za potrebe dokumentarnog filma snimljena su i dva spomenika, u Lušćanima i Komogovini. Spomenik u Lušćanima podignut je u spomen onima koji su pali u borbi te odraslima i deci koji su bili žrtve fašističkog terora. Spomenik u Komogovini podignut je u spomen osnivanja 3. banijske brigade (kasnije 4. brigada) u maju 1943. godine. Oba spomenika su devastirana devedesetih godina prošlog veka.

Kada je u pitanju arhivski dokument, osnovno obeležje prekucanog teksta je da ima veliki broj slovnih grešaka i preskočenih slogova i reči što otežava razumevanje napisanog. Prilikom priređivanja teksta očigledne slovne greške su ispravljane. Misli kazivača su često prilično nepovezane te iziskuju višestruko iščitavanje kako bi se razumelo na šta se iskaz odnosi, te šta kazivač želi saopštiti. Mesta u kazivanjima koja su potpuno nepovezana, nerazumljiva i konfuzna izostavljena su. U potpunosti je izostavljeno i kazivanje napred pomenutog kazivača poreklom sa Kozare, Branka Tepića jer je njegovo svedočanstvo u više navrata publikovano u različitim knjigama i časopisima.

Imajući u vidu prethodno rečeno na temu razumljivosti teksta, treba istaći da je praćenje kazivanja u dokumentarnom filmu u mnogome pomoglo da se jedan deo njih jednostavnije uobličili ali i da se uoče neke karakteristike u načinu izlaganja kazivača. Iz dokumentarnog filma se vidi da se kazivači često koriste gestovima, neverbalnom komunikacijom da bi nešto pobliže pojasnili i opisali. Zbog toga, u slučajevima kada zapisani tekst nije propraćen pokretnim slikama, nastaju “praznine” u značenju. Sve su to posledice kako kazivanja pred kamerom i želje da se što više saopšti ali i još uvek prisutnih posledica preživljene traume, pogotovo kod onih koji su kao mali učestvovali u zbegu. Bez obzira na sve, vrednost ovog dokumenta nije u preciznosti vremenskog i prostornog sleda događaja tokom Operacije Weiss I i zbega, jer je ona manjka-

17 Arhiv Srba u Hrvatskoj, 3.2.12., fond Adam Dupalo, k. 7, inv.br.62, Skup “Partizanska škola 1943 – 1978 Rujevac”, Rujevac 17 – 19. XI 1978., izlaganje Vukosave Opačić Lekić “Doživljaj rata u zapisima učenika prve partizanske gimnazije”, str. 9.

va, već upravo u snazi, intenzitetu i autentičnosti proživljenog, kao i činjenici da je sačuvan makar i malen trag gotovo zaboravljenog stradanja civilnog stanovništva. Tokom priređivanja transkripta, u traganju za informacijama o prezimenima na Baniji u knjizi Miloša Kordića *Bilo jednom na Baniji*, razrešena je i misterija oko igranog filma. U tekstu posvećenom Draganu Božiću nalazi se kratka zabeleška o radu na scenariju za igrani film *Kada se pojavi crveni konj*. Na scenariju su Kordić i Božić radili zajedno sa Nikolom Babićem. Scenario je napisan i predan na čitanje ali film nikada nije snimljen (Kordić 2018: 149—150). Odluka o prekidu rada na filmu nije obrazložena od strane naručioca (nama) nepoznatog identiteta. Sa namerom da doznamo još neki detalj o igranom filmu, pismenim putem je kontaktiran Miloš Kordić. Nažalost, na ovu temu nije mogao reći mnogo više od onoga što je već izneo u knjizi. Dirnula ga je činjenica da je nakon toliko godina konačno došlo vreme da se odmota nikada do kraja ispričana priča o zbegu.

/

Kada Dragan Božić 1981. piše feljton svestan je činjenice da zbeg iz 1943. iako velika, nije tako česta tema NOB-a. Feljton je pisao uveren da će zbeg, po žrtvama i patnjama dece, žena i staraca, ostati zapisan u istoriji. Ipak, to se nije dogodilo. Zbeg je ostao u senci drugih ratnih dešavanja, nedovoljno izučavan i nikada u celosti sagledan. Kao što je već rečeno, broj izbeglica, tj. onih koji su krenuli u zbeg i onih koji se nisu vratili, nikada neće biti utvrđen. O golgotama zbega sačuvano je relativno malo dokumenata, a malo je i svedočenja (Đurić 1987: 256). Upravo zbog toga je ovaj dokument od velike važnosti.

Činjenicu da ovaj događaj nije nikada u potpunosti istražen potkrepljuju i u literaturi prisutna otvorena pitanja na temu opravdanosti pokreta tolikog broja ljudi. Da li je bilo potrebno pokrenuti toliki narod u zbeg i, ako jeste, jesu li postojala i neka druga rešenja koja za posledicu ne bi imala toliki broj žrtava?

Branko Borojević je ukazao na postojanje razmimoilaženja u tumačenju zbega: Da li je masovno povlačenje stanovništva bilo stihijno ili organizovano, te kako se gledalo na njegov ishod. On je smatrao da je to bila logična posledica antipartizanskih operacija (Borojević 1967: 199). Ljuban Đurić, uvrštavajući zbeg u najteže ratne strahote naroda Banije i Korduna, pominje da su velika stradanja naroda uticala na stroge ocene i reakciju viših rukovodstava NOP-a.

Okružnom komitetu КРН za Baniju je zamereno što je došlo do zbega tolikih razmera. To je rezultiralo smenama u Okružnom komitetu. Međutim, ne precizira se o čemu je reč, osim da su smene posledica izveštaja koji je u maju 1943. sastavio izaslanik Centralnog komiteta КРН, Savo Zlatić Mićo (Đurić 1986: 261). Da je zbeg naroda Banije bio velika tragedija, smatrao je i sam Adam Dupalo: “Ubrzo se i spoznalo da nije trebalo pokretati tolike hiljade ljudi u patnju i stradanje”, ali nažalost, svoj stav nije potkrepio konkretnim podacima (Dupalo 1991: 439). Prema istoričaru Đuri Zatezalu, odbornici su samo provodili naređenja КРН, da se stanovništvo povlači ispred ili sa 7. banijskom divizijom u pravcu Bosne. Onima koji nisu hteli poći preteli su streljanjem. Smatrao je da u takvim uslovima, “oštroj zimi, dubokom snijegu, s krupnom i sitnom stokom, malom djecom, starcima i bolesnima” povlačenje naroda nije moglo biti dobro organizovano što je prouzročilo velike ljudske žrtve i materijalnu štetu (Zatezalo 1991: 314).

Navedena mišljenja, kao i činjenica da je zbeg iz 1943. godine nepravedno zanemaren istorijski događaj, trebali bi biti dovoljan podsticaj istraživačima da zarone u arhivska dokumenta i potrude se da pronađu odgovore na mnoge nedoumice, dajući svoj doprinos izučavanju stradanja civila u ratnim sukobima.

Svesni smo da ovo nije uobičajena forma uvoda u priređivanje arhivskog dokumenta za objavljivanje. Manjak formalno naučnog a višak literarnog stila, posledica je činjenice da većina priča o materijalnoj i nematerijalnoj baštini, pogotovo onoj Srba iz Hrvatske ima elemente ozbiljnog književnog zapleta jer se često radi o potrazi za zaboravljenim ili zapostavljenim, porušenim i uništenim spomenicima kulture, a cilj nam je bio to naglasiti. I na kraju, naslov “Plačem a nemam kome plakat” svesno je preuzet iz kazivanja onih koji su preživeli zaboravljeni zbeg na Baniji 1943. On izražava najtragičnije stanje ljudskog bića, egzistencijalni očaj u kome čovek nema svoga bližnjeg niti njegov očaj nailazi na recepciju drugog čoveka. Osim vapaja za saosećanjem u njemu čitamo i vapaj protiv zaborava. U nadi da ćemo ih objavljivanjem i temeljnim naučnim istraživanjem otrgnuti od zaborava, postajući istinski baštinici kulture sećanja, u nastavku uvodnog teksta donosimo priređena kazivanja preživelih. Ona su tim važnija jer se ne znaju grobovi onih koji ovo stradanje nisu preživeli.

/ Zbjeg

Tonski snimatelj: Tomljanović; Novinar-režiser: Grahovac; Naziv emisije: Zbjeg sa Banije;

OSTOJIĆ ALEKSA se zovem. U zbjegu četrdeset i treće krenuli smo ja, stariji brat i dvije sestre i [po]majka. Mi smo išli prema Bućevcima, (...) prema ovome Bužimu. Stariji je brat Đuro, on je dobio zadatak, pošto je bio u omladini skojevac, (...) a sestra starija, (...) ona je gonila krave koje nisu htjele ići i ona se vratila nazad kući. (...) Nas djecu nosili su komšije i rođaci.

(Kakva je to slika bila?)

(...) To je jedna kao velika kolona pretežno djece i stariji ljudi. (...) Ujutro rano (...) već avioni počnu da tuku iz mitraljeza, počnu bombe da bacaju i tako narod bježi, zaklanja se, gine se, kuknjava, jauci i tako gine stoka, narod. Kad smo došli u Drvar, kod Drvara smo bili u velikome jednome mlinu gdje je nas bilo puno natrpano. Svađa se narod, svako svoga pritiskuje prema sebi, nemaš gde da spavaš. Uši su navalile na nas sve. Onda se malo krila i ta hrana ko je ima. One majke leže na tim torbama svojim da to neko ne ukrade. I pošto smo saznali da su naši ti rođaci, oni su došli po nas i odvezli su nas više Drvara u jedno selo. Ne bi znao kako su se ti ljudi zvali. Tu smo bili ne sjećam se koliko dana. Ali kad smo trebali da krenemo nazad, svi naši rođaci su da krenu, al toga dana udarilo nevrjeme, kiša, i nismo mi mogli krenuti, pošto je nas dvoje djece a mlada sestra od godinu dana, ona je umrla pre dva, tri dana. I onda mati, za njom kuknjava, jauče i nije mogla da krene na toj kiši, a oni su krenuli i rekli da ona sjutra dan krene. Sjutra dan kad smo trebali krenuti, ona se razbolila. Sigurno tifus. Nije ništa ni znala kad smo mi pošli. Gazda te kuće nas je stavio na magarca i odnio u Drvar. Predao nas je u Drvar odbor. Odbor nas je sjutra dan uputio na tri konja i samari oni na konjima i uvezali su još jednog dečka, možda mojih godina. Uvezali su nas na ove štrikove gore u samare i tako smo cjeo dan putovali. Kad smo uveče došli, preda nas je partizanima. (...) Taj partizan nam je dao, sjećam se, bio je gra da mi jedemo, kruha nije bilo (...) ja sam mislim, dadem to i sestri, dadem jednu žlicu i meni. I ujutro kad sam se razbudio, partizana nije bilo. Naroda je tu bilo. (...) Ujutro sam krenuo s tom starijom sestrom Mirom od dvije godine i nosio sam koliko sam moga i ne može. Narod ide dalje. (...) Ostavim je da hoda ali ne može ona da hoda pošto je mala, onda plaćemo obadvoje. Kad sam išo tako ceo dan noćio sam, u

jednoj kući. (...) I kad sam u drugoj kući noćio ujutru mi jedna starija žena veli, mala je umrla. Veli, mi ćemo je sahraniti, kaže ajde sa narodom, kad bude iša narod ideš i ti. Iša sam dalje. (...) Siromašne kuće, niđe nije bilo kruha. Kruha se nije ni spominjalo jer kruha nije bilo. Neđe ako se nešto dobije to se obično dobije kiseli kupus i mliječni proizvodi. (...) Ja se zaklinjem da nemam niđe nikog, da su moji svi pomrli, da sam ja preživio, ako se koja sažali pa mi pruži komad one pure. (...) Kad vidim da će narod zamaknuti ja brže za njim, (...) ne znam kako sam oda. Bombardovanja je bilo stalno tako rekuć, kud god iša ljudi vidiš od aviona ginu djeca, žene. Čisto vidiš čovjek sjedi, torba na njemu, sjedi, gleda a mrtav je. U jednoj kući sam molio na sve načine da dobijem nešto za jest i dala mi je jedna žena klip kukuruza maloga. Kad sam počeo da izlazim iz kuće počeo sam to da gutam, da jedem, ali odma su mi oteli drugi koji su jači. Plačem a nemam kome plakat. Kod jedne kuće sam iša, pokuca na vrata, kucam, mislim da mi neće da mi otvore i ide žena i nosi dijete u naručju i nosi jednu sobom curicu i tako. Pita kuda si ti mali iša? Reko tražio sam pute vamo u ovoj kući, pa nema nikoga. Veli odi ti sa mnom, ja ću tebi dati. Ja kad sam doša tamo s njome, veli evo kuham gra, nije još dobro kuhan ali je već pri kraju i usula mi je u jednu vojničku porciju pa sam to pojeo. Kruha nije bilo. Nakupila mi je krumpira u džepove. Veli, kad nađeš nekakvu vatru, pa to meti u vatru da se to ispeče. (...) Tako dospio sam negdje u jednoj planini u dječiji dom. Ne sjećam se točno kako sam dospio tu nego se sjećam dobro da je tu bila jedna velika zgrada širokih zidova od kamena. Tu su djeca, tu je bilo zaključano, tu su djeca puna uši, tu su djeca sve nužde vršili. (...) Jednom kad sam izaša na vrata bila ženska jedna i čovjek su se dogovarali da nas nekuda vode. (...) I tuda prolazi mi susjeda iz sela sa svojieh četvero djece, Ostojić Milka. (...) Veli, ajmo, Ale. (...) Ja sam stiga tu Ostojić Milku. Koliko se sjećam iša sam tri dana s njome. Vodila me uza se. Pošto njezine četvero djece ipak nema šta jest ni oni. Ako ja nešto dobijem tu nastane otimačina između djece i jedno predveče kaže mi, nas je puno. Neće nas primiti u kuću da mi svi noćimo, veli bilo bi dobro da ti sam ideš negdje pa da tražiš konak a ja ću biti u tijem drugim kućama pa ćemo mi se sutra opet zajedno ić. Tako je i bilo. Ja sam dobio konak u jednoj kući. Sutradan nigdje je više nisam moga pronać. (...) Ja sam osta sam. Kad sam iša tako dalje sam u šumu, vele da je Kapela. Tu sam ja možda i četrnaest dana oda po toj šumi, već je bilo sunčano doba godine. (...) Nisam ja samo bio nego je bilo tuda naroda. Tu smo živili samo od te trave, ko je bio spretniji, taj je moga da preživi. Tu u Kapeli, mislim koliko mi je ostalo u sjećanju, (...) svud mrtvi

bez razlike, svud mrtvi. Šuma je dosta strma, kamenovita. Nespretan sam da sidem niz te stijene, da idem, ne znam puta. (...) Došao sam na Plitvička jezera. (...) Gleda sam na taj pad vode i ugleda sam na lijevoj strani pod krovom oko dvije, tri kućice, manje kućice. Siša sam dolje u prvu do samoga jezera. Sa svakom sam se preklinjao da nemam nigdje nikoga. U treću kad sam doša, više kuća nema, nema ništa opet za jest. Ponudio sam cipele sa nogu. U toj kući bila je možda žena oko četrdeset godina, imala djevojčicu mojijeh godina. Kad sam ponudio opet, nije mi ništa dala, ali mala se uvatila materi za suknju i molila mater da kupi cipele i najzad usula mi je u moje šake onako djetinje moje, brašno. Ja sam osta u čarapama, već su i one bile poderane. To sam brašno sasua u đep. Ima sam kaput od pokojnoga oca, pa mi taj kaput služio i [kao] pokrivač i prostirač. (...) I to sam tako zadržava brašno al pojo sam ga, pozobo odma. (...) Otalen sam krenuo bos, snijeg je bio vani. Iša sam, onda su muke nastale. (...) Onda podvijem onaj kaput pod noge i tu se stisnem malo i onda opet dalje. Bose su pretrnule noge, izmrzle. To me vrijeđalo onda gdje god stao. Tako sam onda iša dalje od tih Plitvičkih jezera. Kud sam sve proša, to ne znam. Na jednom brdu skupio se narod oko jednoga ugljenoga konja. (...) Sjeku meso. I ja sam tražio i jedan čovijek od pedeset godina osjeko mi je komadić mesa i to sam meso tako nosio stalno uza se. Nejačike one djetinje vilice, ne možeš ga sažvakati. I tako sam se zabavlja s tim mesom cijeli dan. (...) Išao sam dalje ali stalno nas je pratilo bombardiranje. Na jednom uskome putu pala je bomba. Tu sam bio u nesvjesti. Ne sjećam se kad sam se probudio. Uglavnom mi je bila krvava lijeva noga. (...) Kad sam se probudija, to je sve, (...) narod osta tu mrtav, (...) živi još neki pristižu, gledaju. (...) I jedna žena iz Gline, Bajić Sava, s njom sam se pridružio, (...) i ona me vodila. Imala je sina možda mojih godina i jednu djevojčicu mojih godina. (...) Ujutro rano smo došli na Kamenski most. Na Kamenskom mostu su nas prebacivali partizani što brže da će se otvoriti borba. I mi smo prešli, već je počela tutnjava ko da sve gori, i zemlja i nebo. Onda je ta Bajić krenila prema Glini. Ja trebam ići na Bojnu i na Žirovac. (...) Doša sam u Bojnu kod sestre od pomajke Nikašević Jelice. Tu odma ona pitala za svoju sestru, za njenu djecu, gdje su oni i ja sam reka da su svi pomrli i ja sam preživija. Odma me skinuli i ošišali, koliko su mogli jer sam bio sav od kraste i to od uši. Okupali me i otalen sam krenuo sutradan kad sam se odmorio i odspavao i najeo, krenuo sam za Žirovac. Doša sam u Žirovac i naša sam sestru kod kuće, stariju od mene. (...) Brata Đure mi nije bilo. Na nekoj dužnosti je bio. Seljani se skupili. (...) Pitaju oni da li je stiga partizan? Mislim se ja, pa je stiga od se-

dam kila možda sam ima. Naša sam kod kuće razrušeno. (...) U Žirovcu, crkva porušena, sve je, prodavaonice, selo popaljeno, nigdje ništa, nema naroda. (...) Godine ne znam ni sam koliko sam ima jer vodio sam se '37. godišće, sad se vodim '35. a prije rata sam pošao u školu, ono pola godine iša i prekinuo rat.

/

Zovem se ĆORIĆ DUŠAN. Iz Bijelnika sam sa Banije. Danas živim i radim u Sisku, u Željezari. Četrdeset i treće godine u januaru mjesecu, negde polovinom januara mjeseca, Vražija divizija, ovaj, bila je počela ta IV ofanziva. Bilo je baš u Bijelniku jedno 400, 500 ljudi, ovaj, tih fašista i brat mi se pojavio sa jednom drugaricom istom koja sad tu živi u Sisku, Ankicom Rajković se zvala, oni došli su nekom vezom, šta ja znam, tu nek obave posao, međutim njih su zarobili Vražija divizija, zarobila i, ovaj, nakon dva, tri dana oni su bili tu zarobljeni i kad su došli partizani, u stvari Živko Bronza,¹⁸ ta banijska junačina, skupio je dobrovoljce i napali su na Bijelnik, oslobodili su ga te noći i tada je brat kad je došo živ, kad smo vid'li da je on živ osto, ovaj skupili su se tamo kod nas u kući i kaže ajde spremi se ideš i ti sa nama. Međutim ja sam imao, nisam imao tako reći šta obući. Onda jednoga brata starijeg obukli mi hlače, svezali mi više kolena, gore me opasali, metnuli mi novo njemačko ćebe oko vrata, u stvari stavili i obukao sam se i onda sam krenuo i ja s partizanima. To mi je bilo kažem ono kao dijete zamišljao sam oću li ikada i ja otići, bilo mi je drago što sam krenuo sa partizanima. (...) Tako da sam ja išo sve šnjima do Vrnograče. U Vrnograči, tu smo se odvojili. Brat je morao na položaj, on i ovaj drugi brat, a ja sam krenuo, mene su predali komori Sedme banijske divizije. U toj komori je bio Juzbašić, on je bio komandant i on me vodio sve kaže, sve išli smo do, evo sećam se u Pećigradu. (...) Međutim, ja sam, sve sam tražio brata, raspitivo se u tome, ovaj, kad ću da se š njim sastanem i sve... i onda su nam obećavali, pričali su nam kako ćemo, ovaj, doći, dolazimo, kaže, u ovaj Bosanski Petrovac. Bio ovako lep sunčan dan samo je bila ova bljuzga, snjeg, sjećam se ko da je danas. Rekli su tu je divizija i tu ćemo se š njima sastat. Međutim, to me uvatilo, kažem kad sam došo, nigde živoga nikoga nisam poznavo. Ovi su se drugi ranjenici, tu je bila i komora i ranjenici, bolnica, grlili, poznavali se, sastajali

18 Narodni heroj Živko Bronzić.

se tu, ja nisam imao nigdje nikog poznatog. I tako, odatle smo dalje krenili. Došao sam u Drvar, isto sjećam se, to je bilo, gladovali smo, ovaj nikad ja ne znam par puta da smo možda jeli u tjedan dana i kad sam došo u Drvar isto sam neko me, uhvatilo me ono veselje, kaže, tu je isto, tu su i Baninci neki, vidjet ćemo se i šta ja znam, bolnica postoji, sve se mislim, možda je brat negde u bolnici tu. Međutim neka drugarica Janja se zvala, bolničarka, ta me tamo prihvatila, naranila me. Sjećam [se] dobro, to isto nikad neću zaboraviti. Odatle sam krenuo, kaže, išli smo prema Livnu, tamo Duvnu i prema Prozoru. Međutim, mene taj Lozica, predao me u Livnu jednome, Ika se zvao, Hercegovac, u taj dječiji dom, u to prihvatilište. Tu je bilo jedno djece možda 50, 60. Bilo je mlađih od mene i starijih i nakon tri dana smo tu bili, Talijani su napali i mi smo krenuli, ovaj, sa tim zbjegom prema Duvnu. Nije bilo nigdje sela, vani smo zanoćili. Prostrli nam neko sijeno, našli su neke deke, šta ja znam, i tu smo pogleli, te jedne noći nas je prepolovilo i ostalo je njih pola mrtvih, ukočenih. Nas su druge koji smo bili živi masirali, mi smo, ovaj, malo došli k sebi. Ruke su mi bile, sjećam se, sve tu plikovi skočili jer su bile promrzle. I onda smo krenuli i ja sam bio (...) u Konjicu. To se dobro sećam, toga Konjica, (...) marmelade sam se najeo. Međutim, (...) kad smo se opet vraćali od Konjica prema Duvnu i Prozoru, to je ono poznata IV ofanziva, ono na Neretvi. Mi smo djeca i ti ranjenici čekali da partizani oslobode Prozor i tad smo isto zanoćili u snijegu, vani. Ništa, sećam se, jedno dva, tri dana nismo jeli. Partizani te noći nisu oslobodili, kažem, Prozor i mi smo ostali, posmrzavali se. Onda drugi dan smo ušli u Prozor, kaže, tu je bilo sećam se i najeo sam se i sve, puno Talijana. Tad sam vidio i ti Talijani se otimali za one ranjenike da i oni nose jer su se bojali da ne bi možda partizani pobili ove ranjene zarobljenike, tak' da su oni nosili dosta tih ranjenika. I onda smo, kažem prešli, ovaj, preko mosta toga. Kao sad gledam taj most na Neretvi. Bile su dolje daske, falile, konji su padali u Neretvu, ljudi, ranjenici. Tad je već bio metež, vidim da nas je bilo puno sa sviju krajeva. Bilo je puno ranjenika mada, manje-više, ja sam stalno bio s tom bolnicom. I tako kad smo prešli Neretvu, kad smo se makli sa Zelengore, to je već bilo lijepo, (...) i proljeće i sve. (...) [O]nda kad je bio na Sutjeski taj dar-mar, to eto nije za pričat. Kako sam došo živ ni sam ne znam. (...) Kad je prošlo to, naišo sam na jedno 10 partizana (...) u jednom žbunju i oni su (...) zvali mene i ja se šnjima pridružio. (...) Oni su bili iz tih krajeva (...) krili se, tražili tako za jest. Onda su oni ostali u nekoj kolibi a ja sam išo po mlijeko kiselo. Nabavljaao sam (...) nama za jest. Međutim jedne večeri kad sam pošao po mlijeko, ja se vratim nazad, nikog ni-

sam našao. Ostao sam sam, tu zanoćio u toj šumi i prolazio tamo na Borje i šta ja znam ona sela. Tako sećam se po toj šumi (...) krajeva koji nisu, mislim, nisu ništa slični Baniji i tako ostanem u jednom selu jer sam iznemogao od gladi i taj me čovijek, to je poslije zapisao drug Adam Dupalo, da se zvao Milinko Matović u selu Pjelovcima. Kod toga Milinka Matovića čuvao sam krave, tu sam se oporavio, počeo sam, mislim, malo sam došao k sebi, što ono kaže, ojačao i možda tu nisam bio jedno dvaest dana, nailaze partizani. Ja sam pjevo neke partizanske pjesme, ovaj banijske i oni su to čuli, prišli su meni, pitali me otkuda sam ja sve. Ja sam njima rekao da sam ja sa Banije i da sam od Petra Ćorića i da imam brata isto u VII diviziji banijskoj, jer čuo sam oni svi su se predstavili da su oni Baninci i ja sam reko od brata ime i prezime. Oni su vidili, poznavali brata, a to je bio Adam Dupalo koji je vodio te, ovaj, te partizane koji su se bili osuli, skupljao ih i bilo je bolesnih tifusara. Tu je bio i stari Nina još živ, Nina Maraković. I oni su mene tako ispitivali i ja sam tako poslije odma plako i tražio da idem s njima za Baniju. Međutim Adam Dupalo je zapisao poslije u knjizi VII banijske divizije, par riječi je reko o tome isto.¹⁹

(ADAM DUPALO govori).

Pa da, to je bilo u Zavaitu. Mi smo prolazili pored sela Pjelovci. Ja sam vodio jednu kolonu prezdravljenih drugova iz VII banijske divizije i kako Duško kaže, tu je bilo dosta ljudi koji su imali još rane na sebi ali mogli su se kretati a jedan dio smo nosili. I najedanput, kad smo došli pored nekog polja, bile su krave i jedan mali dečkić u kratkim hlačicama je pjevao banijske pjesme. Pošto sam išo na čelo kolone ja sam zasto i toga dečkica pozvao da dođe bliže. Zapravo on je već potrčao k nama jer je vidio kolonu partizana, prepoznao je i potrčao k nama. On je bio malešan. I kad smo se tu sastali ja sam pitao: "Dobro, čiji si ti mali?", jer sam po pjesmi prepoznao da se radi o našem djetetu, iz Banije. I onda je Duško meni reko: "Ja sam Duško Ćorić!" Inače ja ne bi ni znao da mi to nije kazo. "Ja sam Duško Ćorić. Imam ja brata isto oficira." "Kako ti se zove brat?" "Milan Ćorić." A ja i Milan Ćorić smo drugovi iz rata još i ja sam malo zastao. Bilo mi je jako teško. Šta sad da radimo? I dok smo to razgovarali Duško je stalno tražio da ide s nama. Ti si pito stalno (Dušan, dodaje: "Idem ja s vama.") da idem ja s vama, da nađem Milana i tako dalje. Sad je iz te kolone naišao Vojko Hošteter, to je bio komandant 16. brigade. To je bio jedan ozbi-

19 Misli se na tekst Adam Dupalo, "Ponovo u borbenom stroju divizije", u *Sedma banijska divizija*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1967., str. 316–326.

ljan čovjek bio i pitao šta, i ja sam mu rekao to je Duško Ćorić iz Bjelnika od Petra Ćorića, iz zbjega ispo, što da radim s njim. Duško je počeo plakat, sad je prepoznao, ti si po glasu prepoznao i ove, da su to Banijci. I sad je on, ovaj, sav se mislim... normalno je bilo da je on kao dijete doživio jednu tešku... (Dušan dodaje: "Od uzbuđena je bilo, plakao sam, sećam se.")

Međutim, mi nismo mogli. Tu smo se začas dogovorili, tu je bila i Belka Jovičić, ona je bila partijski čovek, odgovorna partijski za taj naš rad i kretanje itd. I onda smo se nas troje konsultovali šta da radimo s tim djetetom. Mi smo savetovali Dušku da ostane kod Milinka Matovića. Zapravo kako sam ja doznao, da je, ja sam Duška ispitivao nisam ni znao da ćemo se nas dva ikad više sresti, pa sam eto zapisao u neki dnevnik: Ćorić Dušan, Petrov, nalazi se kod Milinka²⁰ Matovića u Zavaitu, selo Pjelovci i to je meni ostalo u tom mom dnevniku, meni sačuvano, tako da sam ja imao tu sreću da Duška vidim nakon toliko godina na jednoj proslavi Sutjeske, kada smo se nas dva zapravo po drugi put vidjeli (Duško dodaje: "Pred 15 godina."). Ovo je sada treći put. I od toga malog dečka, Duško je danas sijed kao ja. Ja se ponosim da je moj Duško tu.

(Nastavlja priču DUŠAN ĆORIĆ).

I onda su ti Banijci krenuli i otišli. (...) Ja sam skovao plan da ja idem za njima i ja sam kroz sva sela raspalio za njima i gdje sam god nekog sreo, kud su, da li su tud prošli partizani, jesu. I ja sam, išao sam tako desetak, petnaest dana za njima i nigdje ih sreo nisam. Onda sam u neku Ljubišnju planinu tamo zašo. Tamo sam se bio zagubio, ali odo sam dve noći i dva dana pa sam izišo, sišo u jedno selo (...) već ogladnio, mada su mi ljudi tamo u tim kućama davali hrane. Jeo sam kisela mlijeka, ali eto nisam smio reći da sam Banijac radi tifusara. Ako kažeš Banijac, onda su nas se svi bojali, da ti dadnu iz nečeg da jedeš, nego su nekako, šta ja znam, dadne ti kruh pa ostavi ti onako da si morao bježat. A oni bojali se da nisam tifusar. Toga se sjećam. To je bilo na svim manje-više tim selima gdje sam god tako tražio da nešto pojedem. I ostanem kod toga Boška Jelovca u selu Višnjica. Tu ostanem možda jedno duže vreme, pa ja mislim sve do zime. I kod njega sam čuvao krave. To je selo kažem kod Pljevalja, možda jedno trideset, četrdeset kilometara. (...) I poslije, negdje zimi '44. godine, ja sam se jednoj partizanskoj familiji povjerio da sam ja isto, da su moji svi u partizanima, tako, i onda je sigurno netko negdje reko i došli su jedne noći partizani po mene, trojica, četvorica. Tad sam ja krenuo iz toga sela prema

20 U tekstu stoji Miljenka.

Pljevljima. Isto smo tako čekali da se Pljevlja oslobode. (...) U Pljevljima ovaj dolazim u intendaturu 37. divizije crnogorske. Tu me jedan Radovan komesar bolnice, ako je živ taj bi čovjek mogao o meni mnogo reć, jer on mi je čak neko odlikovanje sam tad dobio. Znam da sam ga imao ovaj dugo kod sebe (...). Onda sam bio kurir u Narodnom odboru i nosio poštu dole Komandi grada i njemu u bolnicu. (...) Tako sam s Pljevalja krenuo u dječje domove. Bio sam u dječjem domu na rumunjskoj granici i samo kad se domovi rasformirali sva djeca išla svojim u svoje republike. (...) Neko je bio napisao da sam Crnogorac i ja da sam iz Pljevalja. Tako da sam se vratio u Pljevlja. Iz Pljevlja me šalju u dom ratne siročadi u Kotor. U Kotoru sam bio išo u trećí razred osnovne škole i tad sam već počeo geografiju da učim pa sam našo i Blinju i Petrinju i taj kraj (...) i tad [je] upravitelj vidio da sam ja plako i on je došo meni iza leđa i kaže Duško šta je to, onda sam njemu ispričo. Kad, reci odkud si, gdje si, gdje si bio, šta si radio. Ja sam njemu tako ispričo. On je napiso pismo na Bijelnic, da sam na Blinju, došlo je u stvari na poštu i na još jedno na Blenje, jer neko je mislio i čak su govorili da sam ja iz Bjelnje²¹ iz Bosne. Međutim, ovaj pismo je došlo. Moji su svi bili živi i zdravi i pronašli me. Ja sam se eto nakon tri godine i četiri mjeseca vratio u svoj kraj. Došo je brat po mene u dječiji dom tako da su me ovaj doveli nazad. I danas eto živim u Sisku. (...) I nađem ja u knjižari, izašla je knjiga VII banijske divizije. Kad, ovaj, jedan tamo moj rođak ima tu knjigu i kaže: "Pročitaj ovo, bolan ti!". Evo piše, kaže, Adam Dupalo o tebi. Vjerujte, kažem, kad sam to pročitao nisam mogao da govorim, plako sam. (...) Da taj Adam Dupalo možda slučajno nije osto živ vjerujte da o tome istom ne bi bilo nikakvih podataka. No eto zahvaljujući njemu, možda je to ipak upisano tako da sam tako reći ušo u istoriju VII banijske divizije ako ništa, bar i u ovoj istoriji NOB-a.

/

KORICA MIRKO. Ja sam rođen u selu Mali Gradac. To je partizansko gnjezdo gdje se (...) i formirao narodno oslobodilački pokret blizu te slavne naše Šamarice. (...) Moja majka je imala devetero. Sedmero je krenulo za Bosnu u taj poznati zbjeg. Tu smo stvarno doživljeli svih teškoća. Posebno je bila teškoća u tome što je moja majka imala nas mnogo djece koji nismo bili u mogućnosti da

21 Verovatno se misli na Bijeljinu.

rasuđujemo mnogo o ratu jer smo gotovo bili jedno drugome do uva. Odbornik Ilija Marić iz našeg sela, on je zapovjedao da krenemo i išli smo prema odluci tog odbornika (...) a posebno što je mene nekako dojmilo kad nam je rečeno da idemo za Bosnu, da je to nekako put gdje ćemo mi biti spašeni, gdje ćemo mi imati daleko ljepši život. (...) Krenuli smo, meni se čini negdje u sredini sječnja mjeseca i tu smo zimi, zimsko je doba bilo, kretali se u pravcu sela Žirovac. Došli smo u selo Žirovac. Tu nas je dočekalo stvarno teški trenuci jer su tada na nas navalili avioni koji su se sručili na taj narod nemilosrdno. Najpre su nam, kad smo, mi smo ih pratili kad su išli preko toga sela Žirovca. Tada su, ovaj, stariji ljudi rekli ne trebate se bojati, ti avioni idu za Bosnu. Odjedanput oni su se okrenuli, sručili se na nas kao da su našli najveće neprijatelje, a u stvari to je bio goloruk narod, jadan, bijedan, izmučen, ispaćen, najvećim dijelom žene i djeca. Tu je poginuo Ilija Marić taj odbornik koji je vodio nas u tome prostoru. Kad smo se malo snašli krenuli smo dalje. Krenuli smo prema Bihaću. U tome prostoru bilo je najstrašnije što su veliki dio ljudi onih koji su krenuli s nama, i djece i žena, izginuli u tome prvom bombardiranju u Žirovcu, da smo mi koji smo dalje kretali bili već, ovaj, ojađeni sa takvim jednim načinom postupanja toga neprijatelja koji je svirep prema nama, prema djeci, vršio taj zločin. Kad smo došli u, prema Krupoj gore smo krenuli, tu smo se susreli ponovo sa jednim dijelom naših Banijaca iz drugih mjesta, ne samo iz mog sela, nego iz drugih mjesta. Tad smo već na neki način osjetili svu težinu toga puta. (...) Vidio sam jedan strašan čin isto kada su ustaše jednu staricu, možda je imala sedamdeset godina, e, slomili joj ruke i onda su joj kroz one staračke grudi provukli te ruke, ostavili su je u šancu i preko nje je voda išla. Mi smo sve to morali gledati, očajno, teško nam je bilo te prizore posmatrati. Krenuli smo dalje, došli smo i u Drvar. U Drvaru smo se našli sa našim drugovima borcima koji su rekli, ne bojte se, mi smo uz vas, branit ćemo vas i čuvat ćemo vas do posljednjega. Krenuli smo iz Drvara dalje prema Prekaju. U Prekaji smo se našli, ovaj, sa tim dobrim narodom Bosne koji je sve te naše izbjeglice iz Banije prihvatio kao svoje i pružio nam je svu onu pažnju i svu ljudskost koju može čovjek da pruži jednom takvom ispaćenom narodu. U Prekaji smo odsjeli određeno vrijeme i tu smo dobili naređenje da se vraćamo nazad iz Prekaje. Faktički moja majka sa nama, svih sedmero djece i ostalim narodom, vratili smo se nazad i tu smo išli preko Oštrelja. Išli smo preko Kapele, Male i Velike. Tu sam također vidio nekoliko strašnih prizora. Vidio sam ljudi zaklanih, ljudi koji su sjedili kraj bukve, kraj ognjišta nekog, valjda su vatru tu ložili. Vidio sam natpisa mnogo,

valjda su partizani to činili i govorili da žurite, žurite nalaze se četnici blizu, požurite, prolazite. Tako smo mi prolazili. Vidio sam kroz tu Kapelu kako blago lomilo se, padalo niz one stijene. Ja sam imao sreću ili nesreću ne znam kako bi je nazvao. Nas je sedmero sjedilo na jednoj kobili, sedmero. Ja sam bio najzadnji i držao sam sa jednim konopcem onoga prvoga gore, koji je bio prvi, a ja sam bio dolje sedmi. Onda kada smo se niz tu Kapelu znali spuštati, tada bi svi popadali jer je taj konj kako je pošao uzbrdo, tako je ono sa svojom snagom kada pokrene mi smo svi popadali, ponovo se dizali, ponovo se mučili i patili i tako smo se i vratili. Ja sam kod jedne žene ušao u kuću. Ona je plakala i govorila, šta je s tobom dijete. Ja sam rekao da sam gladan, da li bi mi htjela dati nešto da jedem. Kaže, nemam ni ja mnogo, nemaju ni moja djeca, ali toliko te vidim ispaćenoga da nemam srca da ti ne dam. Tako mi je dala jednu šaku, ovaj, žmara, čvaraka koje sam ja radosno odletio kod moje majke tamo i ostavio. Zajednički smo to pojeli. I dala mi je usputno kada sam pošo već, sačekaj malo dijete, evo ti malo i brašna. To sam dao majci. Tu smo onda kasnije kuvali palentu i malo se okrijepili. Vratili smo se kući nakon tri mjeseca toga puta. Čini mi se da (...) onaj tko nije osjetio taj put zbjega za Bosnu, toga teškog trenutka, tko nije osjetio avione da mu sjede na leđima, da taj nije osjetio ni strah ni sve ono što može da prati čovjeka, posebno nas djecu koji nismo znali rasuđivati šta to znači rat, šta to znači strahota, nego gledati svu tu patnju. Vratili smo se kući na ta naša zgarišta. Tu smo, ovaj, narod nas je dočekao, koji nije otišao za Bosnu i meni ni dan danas nije jasno zašto nisu krenuli svi za Bosnu. Ostao je jedan dio naroda koji je spašen, ovako da kažem, ostao je kod svojih kuća. Nas [su] dočekali, koje smo se sa izbjeglištva toga vratili, ljudski postupili s nama i mi [smo] krenuli kasnije u taj život novi, zajednički život. Ja sam onda kasnije otišao u tu radionicu okružnu koja je bila već četrdeset i treće godine. Odredili su me da budem u toj okružnoj radionici, pa eto i tim sam već i počeo da budem pripadnik našeg društva već ozbiljnije, već sam bio malo odrasliji. Tu sam pomagao i učesnike NOP-a od te četrdeset i treće godine... i doprinio koliko sam mogao. To bi bio moj životni put, ta strahota kojom sam ja prošao... Samo interesantno napomenuti da smo se mi zblizavali kao ptice kada kreću svojim jatima za nekakva daljnja putovanja, tako smo se i mi okupili noću na tom prostoru u mome selu Gradac odakle smo krenuli. Snjeg je bio, sa sanjkama, sa tim blagom, sa svim tim tegobama kojim smo krenuli, ali se vratili, gotovo bez blaga smo se vratili. Pješice smo prošli od Malog Gradca do Drvara, odnosno do Prekaje i nazad. Mi smo sve to prepješačili. Ja ni danas ne znam koliko

ima kilometara, ali kažem ta strahota je bila toliko teška da ja danas, teško se podsjetiti da sam to preživio, a kamoli preživiti jedan takav put koji je pratio mene kao dijete kroz Bosnu u vrijeme zbjega naroda za Bosnu.

/

RELIĆ ŽIVORAD.²² Ja sam Relić Živorad iz Gornjeg Klasnića. Jedan sam od učesnika zbjega u IV neprijateljskoj ofenzivi i evo kad se govori o tim sjećanjima, ima ih mnogo. Sjećam se bio sam mali, oko osam godina i sjećam se, kroz selo je prošla vijest, neprijatelj ide od Gline, kolje i pali, uzbuna. Došlo je do pakovanja i ljudi su silazili sa, majke uglavnom sa djecom, na cestu i krenuli smo put Žirovca, Dvora, onda Bosanskog Novog, Bihaća i tako prema Bosni. Kod nas je bilo posebno, nas je bilo petero djece, majka, baka i djed i s nama je bila i tetka koja je bolesna bila od tifusa. Mama je spremila nas troje, najstariju sestru, drugu sestru i mene i rekla idite, ja ću stići. I mi smo krenuli. Išli smo na cestu i uključili smo se u tu kolonu koja nije imala kraja. Na sreću, pošto je tetka i ovako u nesreći bila bolesna, oni su pošli prema jednim drugim putem. Nisu mogli preći preko vode i ostali su u šumi. Tako da nisu krenuli za Bosnu i mama je spakovala jednu torbu sa mesom i tako i pošla je za nama i stigla je nas u Dvoru. Tako smo zajedno krenuli, rekao sam, dve sestre, ja i mama, dalje. (...) U Bihaću je sestra otišla u partizane jer je čula za VII banijsku diviziju i starije omladinke koje su bile s nama iz našeg sela, a mi smo krenuli dalje. Put je vodio od, rekao sam, Bihać, Petrovac, Bosanski Petrovac, Livno, Duvno, Glamoč, Drvar. Tako, tu je bilo mnogo doživljaja u tome, ovaj, zbjegu. Sve je to bilo pješke uglavnom, po noći, jer po danu se nije smjelo, često [je] puta bilo bombardovanje, neprijatelj je pratio i tako. U Drvaru smo, došli smo pješke do Drvara i tu smo se prvi put vozili vlakom nekoliko stanica a onda smo, nastavili put pješke. U Livnu smo bili smješteni kod jedne familije koja nas je primila ovako, malo su nam dali jesti. Mama je radila u izbjegličkoj kuhinji i jednom tjedno smo, jednom dnevno smo dobijali nešto pojesti, i tako. Onda, vraćali smo se preko Male Kapele. Sjećanja koja i ovoga puta naviru. (...) To je bilo užas. Žene su izlazile iz kolone i sa djecom koja su umirala. Vidjeli smo sa strane puta već umrle ljude, djecu koje su vrane čapale, onako jele i već, al to

22 U tekstu i filmu navodi se Reljić iako se uz Gornji Klasnić vezuje prezime Relić.

je bilo normalno. Jedan prizor ili ovako kog se posebno sjećam to je kad je, kad smo išli kroz Malu Kapelu, jednoj porodici koji vodili su posljednju kravu. Ona je slomila nogu po onom kamenju. Došlo je do zapomaganja. Ti ljudi su zapomagali zbog te jedine krave, jer su imali troje ili četvero djece, ali mi smo svi ostali bili sretni, jer (...) došli smo do mesa. Zaklali su tu kravu. Nije se smjelo peći meso nego jeli smo prijesno. I tako dakle u toj nesreći za te ljude, ovaj, ali mi smo jednom ovako došli do komada mesa da imamo nešto pojesti i tako. Dalje nailazili smo na te izbjegličke, prihvatne stanice, gdje smo nekada dobili kruha i tako. U toj koloni ja sam često puta znao izaći, sa osam godina, negdje sam ušao u kuću, bilo je mnogo bolesnih, izašo, vratio se nazad, negdje su me istjerali i u jednom momentu sam vidio pokraj jedne kuće, natkriveno je. Tu je jedan partizan, kuhao puru. Ja sam ga zamolio, on mi je dao jedan komad pure i tako, podijelio sam to sa mamom i sestrom i ovaj to je jedno od sjećanja na tom putu. Rekao sam, mi smo se svi vratili kući. Sestra je otišla u partizane iz Bihaća, a mama, sestra druga i ja smo se vratili kući. Možda bi u ovom momentu trebalo spomenuti, negdje kod Sanskog Mosta je organiziran prevoz manje djece, gdje sam i ja prevezen prema našem selu i sad mama i sestra su otišle jednim putem, a nas odvezli drugim. E kad je djed čuo da se mi vraćamo, on je pošao prema nama. (...) U jednom selu je našao mamu i sestru. Mene nije našao. I onda je bio tužan zbog toga što nema i mene, al' kasnije sam ja došao. Iz susjednog sela su me prebacili u moje selo i tako da smo se svi vratili. Kod kuće svi su bili. (...) [B]rat i jedan i drugi su ostali živi, djed i baka i tetka i tako da je uglavnom sve bilo dobro. Nije bilo žrtava. Drugi susjedi, mnogo je bilo djece koja su, ovaj, isto u tom zbjegu ostali u Bosni, umrli su od gladi. Žena isto tako. Na tom putu bilo je mnogo žrtava.

/

ĐURO GRMUŠA iz Bojne. Moja sjećanja kao učesnika zbjega Baniijaca. Ja sam jedan od učesnika i organizatora toga zbjega. Mi smo na ovom terenu gore, u ovom trokutu između Bužima, Vrnograča, Gline i Žirovca, to je jedno područje koje je bilo stjecište svih naših partizanskih snaga, a ujedno i stjecište i sakupljanje zbjega iz ovog kraja opštine, pa i Petrinje i Gline, koji je išao preko tog kraja. Moram da kažem da je zbjeg, pored svega što je bilo organizirano povlačenje, baš iz tog našeg kraja, bio strahovito masovan s obzirom na to što

smo htjeli da sve povučemo da ne bi došlo pod udar neprijatelja. I narod nas je slušao, ali jako tužan što mora napustiti svoje domove. I krenuli smo prema Krupoj. Jedan od jako, ovaj, upečatljivih događaja desio se u Krupoj samoj i stjecajom okolnosti desio sam se tu, u toj masi, vodeći tu masu, baš pred tunelom ulaska u Krupu kad su naišle štuke i bombardirale kolonu. Bio sam neposredno u tunelu na izlazu i posmatrao na svojih stotinjak, dvestotine metara most preko kojega prelazila su djeca, žene, starci, iznemogli, borci, koji su pratili i taj narod. Štuke su bombardirale pod namjerom da most likvidiraju. Nastala je taka panika da taj svijet nemoćni, taj narod koji je povlačio se pred neprijateljom, padala su djeca sa mosta, jer most je bio jako uzak, padalo se u Unu i majke su jaukale, zgražale se, jer ostaju bez onih koga su povelu u Bosnu da ga sačuvaju od pokolja. Moram da kažem da sam bio i posredno u blizini u Krupi i da moje zapažanje ovde istaknem, da sam bio daleko od Une kojih petnaestak metara. Bombardovanje je bilo tako strahovito, na most sipale su bombe, da su bombe u snopovima padale u Unu. I ako bi netko ostao živ onog momenta moga bi preko suve rijeke preći, preleteti preko. Toliko je detonacija gon'la vodu uzvodno i nizvodno. Kada smo prešli, prestalo bombardovanje, krenili smo preko Grmeča za Petrovac. Ja sa sa drugom Ilijom Grmušom, koji je zajedno sa mnom radio i ja sa njime, sa Stevanom Grmušom, koji su bili i odbornici i ja sam bio tada omladinski rukovodioc, član partije. Vodili smo računa o tome svijetu da ga prema onoj direktivi koju nam je dao Okružni komitet da ga prevedemo za Bosnu i sklonimo ispred pokolja koji je pretio i opasnosti koja je pretila tom narodu. Neposredno poslje mosta naišao sam na moje rođake, Stevana Grmušu, njegovu ženu, njegovog brata, njegovih četvero djece koji su na mjestu ostali mrtvi od teškog bombardovanja. U produžetku dalje prema Bosanskom Petrovcu, na Grmeču naišao je novi val bombardera. Padale su žene i djeca. Sipalo se iz svih mogućih oružja avionskih, kako sa bombama tako i sa mitraljezima. I jedan detalj: da je moja drugarica koja je bila tu zajedno sa mnom, u kolima je vozila našeg malog sina od šest mjeseci, izvukla ga sa koljevkom i ispao joj i odiskao se niz provaliju tri stotine metara od bukve do bukve i prevrnuo se. Koljevka je bila na njemu, a on je potrbuške ostao u snijegu. Taj mališan, ona ga je prenijela u ručniku preko prsiju preko čitave Bosne. Danas je on specijalista doktor, šef kliničke psihologije na Medicinskoj klinici u Novom Sadu i vrlo često pita me o tim događajima, da mu pričam, jer nekako mu je to potresno kako je preživio kao malo dijete sve te događaje. Mi smo se smjestili u okolici Drinića, Bosanskog

Petrovca, iznad Bosanskog Petrovca u Drinić, ali smo morali i odatle povući se u šumu jer su neprijateljski avioni bombardovali sve što je bilo naseljeno u tome kraju. Sećam se da smo po zadatku partije, tražio nas je Okružni komitet koji je već tada bio za Baniju na čelu sa Čedom Borčićem²³ da dođemo u Drvar da se dogovorimo kako povući taj narod nazad za Baniju jer je jedan veliki deo tog našeg banijskog svijete proša već Drvar, prema Prozoru, Livnu i Duvnu, ali jedan veliki broj, oko hiljadu i dve stotine po prilici koji je bio pod rukovodstvom nas nekolicine što smo prevodili taj svijet, ostao je s nama u okolici Petrovca. Pošli smo za Drvar, nastalo je bombardovanje od strane aviona i strahovito je bilo posmatrati kako pojate se ruše, padaju rogovi i crjepovi, raspadaju se, ostaje seno koje se pali, a ujedno padaju žene i djeca, pada stoka koja je tu u prolazu pored tih kuća i pojata, jer ljudi bježe s jedne strane na drugu jer su stvarno računali da im je na drugoj strani možda prije spas nego tamo u tom pravcu u kojem smo pošli. Mi smo se treći, četvrti dan vratili iz Drvara, ja i drug Ilija i rekli smo da moramo se povlačiti. Imali smo viđenih ljudi u selu recimo kao pokojni Miloš Čule čiji su sinovi bili ratnici i otišli u rat, u partizane, čovjek koji je u selu za vrijeme stare Jugoslavije bio viđen, ali sada kad su nastale teškoće, pa iako sam bio mali čovjek po mladosti, kažem sedamnaest, osamnaest godina, kad smo trebali da se povlačimo, rekao je idite kod Đude, jer mene ujedno zovu i Đuda pored imena Đuro. Idite kod Đude ako on kaže da trebamo se povlačiti i bježati dalje, onda ćemo ići. Povelili smo taj narod jedno popodne preko Oštrelja i na Oštrelju smo se zanoćili. Ustaše i Švabe su bili u Bosanskom Petrovcu. To je po prilici, zračne linije oko 7 — 8 kilometara gdje mogu bacati i topovi lako tući. Nismo smjeli ložiti vatru. Čitavu noć dežurali smo nas desetak, petnaest, Miloš Jandrić, Stevan Grmuša, Ilija, Stevan neki Krplović, odnosno Stanko, ja, dežurali smo sa toljagama jer su vukovi napadali na stoku, napadali su na naš logor, jer su bili gladni i proćjerani, jasna stvar, od velike detonacije i pucnjave koja se dešavala u tim bosanskim brdima. Sutradan smo krenuli dalje prema Bosanskom Petrovcu i u Crljivici²⁴ krenuli smo desno. Momentalno se ne sećam to selce gde smo se zanoćili. Preko noći su došli odbornici i mještani i upozorili nas da se moramo povući. Opet je nastala, a već je tifus zavladao, nastala je velika gužva, ljudi se rastužili, teško je ići, bježati dalje. Nismo znali ni sami kuda da se povučemo,

23 Kod ovog podatka stoji rukom napisano "NE".

24 Moguće je da je netačan naziv jer taj toponim ne postoji u tom kraju Bosne.

ali kažu da moramo preći s one strane Unca. Išli smo niz jednu veliku stijenu. Sećam se vrlo dobro žene tog Miloša Čule. Stara žena, žena nije mogla ići i stavili su je na konja, a isto tako i pokojnu moju baku, moje matere majku, stavili smo je na konje i niz jednu veliku provaliju po noći bez ikakvog svjetla, spustili se u nizinu, a nismo znali naći put gdje da možemo prijeći. Pošto smo se našli u takvoj situaciji, ošli smo ja i Stevan Grmuša i Miloš Jandrić u jednu kuću koja je svetlila. Tu su nas jako neprijatno dočekali jer se i oni spremali za zbjeg. Morali smo na našu nesreću da tako postupimo da prisilimo čovjeka i sa oružjem, jer smo bili naoružani, da nas prevede petsto, šesto metara preko jedne poljane na pomosnicu i da pređemo preko. Ostalo nam je desetak, možda i dvadesetak ljudi, tako isto desetak, petnaest žena, po prilici nešto oko četrdesetak koje je ostalo u tome mjestu. Ujutru su došli Talijani, Švabe, ustaše i narod je ono što je bilo zatečeno, ono je bilo sve poklano. Doznali smo, dalje krećući prema Lapcu, da je, da su naše jedinice koje su nas štitile iznad Drvara, da su se povukle dalje i da su Švabe i ustaše probili tamo baš de smo mi bili i otkud smo se povukli sa tim svijetom. U Lapcu bilo je teško bombardovanje od strane neprijatelja ali se ipak neprijatelj povukao i tada su zarobljeni prvi topovi u Dnopolju a mi smo išli naprijed da bi ispred ovog naroda nas trojica, četvorica, baš taj Stevan, Ilija, ja, Miloš, da organiziramo tu kuhinju koja je bila jako bijedna a to je moglo biti samo na jedan rakijski kazan dvije litre brašna i ako je bilo soli, a često puta nije bilo ni soli, ili možda govedine ili loja da se negdje našlo, da se malo zagrije i da se taj narod zagrije i da nekako osijeti krepkost, da može krenuti dalje. Glad je vladala teška, devet dana znam, sjećam se da nije bilo ničeg za jesti. (...) Moram da spomenem jedan vrlo težak prizor u Lapcu. Tu su bili četnici Đujića koji su tada protjerani odatle. Jedno dijete i žena ušli su u jednu kuću gdje je domaćin ručao. To malo dijete od pet godina neznajući za sram jer ga je glad tjerala, prišlo stolu i uzelo komadić proje. To je dijete gazda kuće ošamario i palo je. Uskočili smo nas trojica unutra, svezali smo ga, predali komandi mjesta i doznali smo da su mu dva sina bili u četnicima, dakle i četnici su pravili tamo velika zlodjela. Mi smo dalje krenuli prema Kapeli da taj narod vodimo dalje. Osipalo se jer je tifus harao, otpadali su, ostajali su ljudi mrtvi, kako smo mogli tako smo ih zakopavali, u postojeće rupe, ne znam ja, u jarače, i tako dalje, da se zatrpaju samo sa kamenom. I jedan prizor u Kapeli koji mi je ostao ovako u sjećanju, ljudi su naodeć umirali. Sećam se strica Grmuše, strica Vladetića koji je pored mojih Grmuša rodaka, tu kuća mu bila, da je išao tu predamnom, na jedno

desetak metara. Istina ja sam bio naoružan, ima sam i konja jer sam morao sa tim svijetom ići unapred i nazad, kad je jednom samo doša do jedne smreke i kaže vidit ćete šta će sad biti. Jedva se kreće, tifus ga uhvatio. I on sjede na kamen i nasloni se na smreku, dolazim do njeg bio je već mrtav za dvije sekunde. Vidit ćete šta će sad bit. Umro je! U prolazu dalje nalazili smo mrtve žene i djecu, nalazili smo ljude poklane jer su četnici tad napali bili (...) i borili se s onim jedinicama koje su bile partizanske u tom kraju.

Hteo bih još da spomenem kad smo prešli Kapelu (...) da smo našli jednu kukuruzanu (...) bili smo toliko svjesni i organizirani da nismo dali da se rasipa taj kukuruz nego [smo] dali po dva klipića svakom od ovih naših putnika i to nas je zadržalo, to kuhano zrnje kukuruza, da smo mogli iz Močila doći na Baniju, jer od Banije nismo jeli ništa. Mogu da kažem da od 1200, da smo oko 600 preveli. (...) Dolaskom u selo, selo je bilo spaljeno, razrušeno. Srećom, u jedan zidani bunar ja sam ostavio 200 kila masti, ne samo moje nego ono sakupljeno iz sela isto smo stavili u bunar i u bunaru smo našli. To nam je dalo, vako, snage da se preživi. (...) Povratkom iz Bosne ono snaga što je ostalo vrlo malo na selu, mi smo se prikupili i NOO je počeo raditi odma. Partija je odma stupila u dejstvo. SKOJ je počeo da radi, međutim velike teškoće i nedaće su bile. Čitavo selo je zahvatio tifus. Dnevno je bilo po 10 — 15 sahrana i najveći nam je, najveća preokupacija je bila naša da taj svijet koji umire, da se ga sahrani a da ono što je živo da se prehrani, a da borcima osiguramo hranu onol'ko da im dadnemo kol'ko smo našli i da se pripremimo za proljetne radove i sjetvu koja bila nam je potrebna za daljnju borbu.

/

GOJKO TINTOR. Partizanski odred Banije je dočeka IV neprijateljsku ofanzivu na položajima na pravcu Glina — Obljaj i na pravcu Topusko — Vranovina — Katinovac. Tu smo prihvatili prve borbe i vodili smo neprekidno borbu preko Krupe, Bosanskog Petrovca do Drinića. U Driniću smo odmorili dva dana i tu smo dobili naređenje Vrhovnog komandanta da se vratimo nazad na Baniju. Do Drinića smo stalno štitili zbjegove na tom pravcu preko Krnjeuše za Bosanski Petrovac i vidili smo stravičnih momenata na cestama, na raznim prolazima gdje su neprijatelji, gdje su Njemci tukli te zbjegove sa avionima, štukama. Doznali smo na položaju iznad Petrovca baš upravo od jednog mog

partizana Ljubana Jandrića zvanog Gojko koji je bio prisutan kad su streljali masu ljudi Njemci, žena i djece kod sela Vrtače. Zatim kad smo se vraćali nazad iz Drinića s nama se formirala jedna čitava kolona izbjeglica: žena, starijih ljudi, djece, bilo ih je sigurno preko hiljadu. Njih je vodio Luka Ljiljak, seljak iz Gornjeg Žirovca, to je bio naš takozvani četvrti bataljon. Kad smo se vraćali nazad preko Grmeča, došli smo u Podgrmeč i pokušali da predemo rijeku Unu između Krupe, odnosno Otoke i Bosanskog Novoga. Međutim tu su Njemci držali jake položaje. Kad su osjetili nas u Rujiškoj, onda su izašli preda nas, da nas potisnu prema Grmeču. Tu smo imali jaku borbu između Dubovika i Rujiške. Tu smo zarobili jedno dvadeset Njemaca i sigurno ih je preko dvadeset bilo mrtvih. Zarobili smo dosta pljena, a naročito smo bili zarobili sve ono što su oni bili opljačkali po tim selima. Taj naš četvrti bataljon uvijek je bio uz nas i kada smo se morali vratiti jer nismo mogli preko Une pa smo prešli preko Sane na Kozaru, preko rijeke Sane i između Bosanskog Novog i Prijedora, preko Kozare, došli smo preko Une, tu dolje preko našega baniskog trokuta. Preko Une smo prešli između Kostajnice i Dubice i zatim smo upravo se vratili ovde u ovo selo. Tu smo bili prihvaćeni u Mečenčanima i Komogovini i ovde je doša taj naš četvrti bataljon, preko hiljadu ljudi, žena i djece. Bilo je stravično gledati te izbjeglice, gledati taj narod koji je iša s nama, tako reći go i bos. A kad smo došli ovde, u ova sela, to je ranije prije IV ofanzive bilo sve veselo, pjevalo, dočekivalo partizane. Mogu reći, ovde je bilo skoro sve pusto. A kad smo ušli u centar Banije, tamo prema Obljaju, Klasniću, Žirovcu, Brezovu polju, to je skoro sve bilo ono što je bilo starih žena još i djece što je ostalo iza, što se povratilo bilo iz toga zbjega, to je bilo uglavnom zahvaćeno sa tifusom, tako da smo bili, bilo je to strašno. Partizanski odred Banije, kad se vratio ovde onda je on napao najprije Hajtić, razoruža [je] jednu domobransku satniju. Tu smo dobili dosta oružja. Onda smo otišli pa smo razoružali Sunju, pa smo dobili tu dosta oružja. Ali moram vam reći da smo u prvome redu na Sunju išli ne zbog oružja nego da bi doveli dva, tri doktora koji su mogli da organizuju bolnice na Šamarici i koji su mogli liječiti ne samo partizane nego ova sela koja su bila zahvaćena sa tifusom. Poslije tih akcija, mi smo dobili onda još i omladinaca. Došlo je kod nas dosta ljudi u partizane i ovdje²⁵ smo formirali Treću brigadu tada zvanu četvrtu brigadu, jer su prije bile formirane tri brigade na Baniji. To

25 Misli se na Komogovinu.

je bila četvrta brigada, kasnije treća brigada. Evo upravo na ovoj poljani²⁶ smo formirali tu brigadu i ja sam kao komandant prvog bataljona preda raport Đuri Bakraču kao komandantu te brigade.

/

ĐURO BAKRAČ. Po formiranju treće brigade, primanju raporta ovde, na ovo-me mjestu, ovde će se sada nalazimo²⁷ mogu vam reći da je to stajala jedna omladina ove Banije, ali ima nešto drugo, imali smo mi jedan pionirski, jednu četvu, pozadi te brigade koja je bila postrojena za onima svojim od štapova, onaj, mitraljezima i puškama. To je jedna divna, a danas je taj koji je vodio taj pionirski odred je profesor u Zagrebu. To je nešto divno, to je sjećanje ne samo na brigadu koja je bila mlada, nego na te pionire i ovaj ovde narod, ovo malo selo, koje je bilo prisutno tome, toj svečanosti.

/

(GRUBJEŠIĆ DANICA²⁸, kako ste krenuli i kako ste se vratili?)

Mi smo, ja sam krenula sa dvoje djece. Jopet sam pobenavila i kazujem, jednom bilo pola godine, jedno bilo u četvrtoj godini. Čoek je oša u partizane i oša mi je dever u partizane. Svekrva ostala na Grabovcu, svekar je na Grabovcu, a ja sam s tije dvoje djece do Drvara došla. Onda od Drvara još sam četri dana gore putovala. Ja ne znam dokle sam došla. Onda smo ozgoj jopet se vratili, pa sam došla u neka polja tako da se nije kuća nide vidile, pa sam spuštila to dvoje djece. Nisam dalje mogla nositi. Nijesam imala ni novaca, nit nikoga oko sebe. Jedan je đed doša kao naš odbornik i reka šta je samnom. Ja sam rekla da ja ne možem dalje nositi. I partizani su išli za mnom i taj je djed odbornik prigina njih. Divanio im je on, nije prigina, da povedu toga starijega sina, a onu sam ćerku sobom nosila, presobom.²⁹ I tako smo išli. (...) Onda smo došli selu. Kad

26 Tintor pokazuje na prostor kod crkve Svetog preobraženja Gospodnjeg.

27 Misli se na Komogovinu.

28 Iako i u tekstu i u dokumnetarcu stoji Grubišić verovatno je Grubješić jer oni žive Luščanima (prim. pri.).

29 Danica pokazuje na grudi.

smo došli tu u selo, onda su nas dočekali opet kao svoje ovdale, pa smo putovali dalje. Onda kad smo kroz neku šumu prošli, na još jednog dečaćića nađem i toga dečaćića povedem. I on isto iz Luščana. Tako da sam ja to troje djece i ja među njima. I kad smo mi došli kroz tu šumu, djeca nijesu mogla ići. Nađem jednog čovjeka i zdjelu žganjaca. Iskala da dade dva žganjca. Nije šćio, tako da moj sin nije mogao ići od gladi. Onda smo dalje putovali i dođemo pod jedno selo, kako se zvalo, ja to ne bi znala reći, i groblje. I to dijete moje, po godine, bilo crno ovako³⁰ jer nije imala šta posisati, nije imalo šta jest, od po godine. Šta ću mu ja dat? Nisam ni ja imala, kamoli za dijete. I tu smo bili cijeli dan u tome selu i groblje vako ki ta kuća. Ja velim ovoj ženi, reko da sad oće da umre, da zakopam, da je ne nosim više mrtvu. Oni su rekli dok se smrkava, otale se mora seliti. I kad je to bilo za seliti, ja sam to dijete mrtvo cijelu noć nosila. Došli smo u jednu, kod jedne šume. Tu su vinogradi i kad su vinogradi, mi smo kod tih vataara bili. Velim vid de jel to dijete živo? Veli, nije, umrla je. Glavno, to je bilo malo nezdgodno. Idem ja da ga zakopam sa nekim nadžekom. Ne možem. Gladna, ne možem iskopati. Pitam ljudi kod ti vatri, što je čudo bilo ih, ima li do sela dugo? Veli, imaš cijeli dan dok dođeš do kuće, samo jedne kuće. Ti ljudi kao ljudi veli daj to što je živo nosi, a ovo što je mrtvo ostavi u živici. Ej, šta ćeš ti, to su šume, teško mi ga ostaviti, a ja velim, ja ću ga nositi još, da dođem da ga neđe zakopam. Oni nijesu dali, tu ga zamotam i to žensko dijete ostavim u živici. Tako da sam toga starijega nosila i onoga maćeg, što sam ga našla, za ručicu vodila. I kad smo došli pred noć do te kuće, oć da se vratim. Ljudi mi drugi nijesu dali. Dobro veli, sad ovo saćuvaj, ono nek ostane. Ali to po tim je vinogradima lisice i što-šta, to je lajalo da se to nije moglo biti. Tako kad sam došla kući, niđe nikoga, niđe ništa. I došli smo kući. Osmi dan dobijemo mi tu bolest, kako bi rekla, tifus. Niđe nikoga, e sad šta ću. Ležimo (...) na krevetu, ništa pojest ni popit, nema nikog. Imamo jednog odbornika, ide od kuće do kuće, pita kako nam je. Ha, a kak? Pojela bi šta, al nemam ništa. Tako da sam ja s tim djetetom ostala, a ono je ostalo gore u živici.

/

30 Kazivaćica pokazuje na svoj crni džemper.

CVIJIĆ DRAGA. (Opišite vi za sve troje).

Majka, Opačić Ana, ja sam Cvijić Draga, i ova Grubić Stoja, sestra. (...) Meni je najtragičnije bilo kad sam prolazila Kapelu, šumu, bosom nogom. I došli smo u jedno selo i tu nam nijesu dali da nikako prenoćimo, da su već javili po bandu. (...) I krenuli smo, nas jedno sedmoro. Više nije bilo kolone i dođemo do jedanaest partizana i tako smo za njima. I za njima u tri sata po ponoći kad smo došli do jedne velike vatre, onda smo tu smili slobodno biti. I tu je jedan partizan vidio da sam ja bosa. Onda mi je zamoto noge u čebe neko i okrenuo me od vatre i dao pečenog krumpira. I mislim to je moj najteži bio slučaj. A dalje opet kad smo putovali po noći pretežno i Kameniti most kad smo prelazili već sam tifus dobila. To je bilo već u Kordunu. Onda nijesam ni stigla kući. Ja i mati smo ostali u trećem selu, a sestre dvije, (...) Stoja i druga sestra, one su došle kući, ali sve u prazno i pusto.

/

OPAČIĆ MILKA. (E kad ste došli [nazad na Baniju]?)

Kad sam došla. Došla sam '43. u trećem mjesecu. Došla sam, nijesmo našli ništa. Ništa nismo našli, neg smo našli u podrumima sijeno i konjski đubar. I ono što smo imali, stari taj krumpir, ujesen što smo imali. To je sve bilo rasuto i prosuto, kuruza što je bilo zeru, to je isto bilo svuda razvučeno. To je bilo za čudo, za gledat samo. Bilo nam je straj i ulazit da mi to vidimo. Bojali smo se kakvo oružje unutra. Ali smo svejedno (...) sve pomalo vukli i čistili tako, a rane nikakve. Imali smo samo kantu masti šta je od moga muža brat zakopa, vako još je u jesen zakopa kad smo neko prase zaklali. I to smo našli. I našli smo što je moj muž i njegov brat, kad će otić u partizane, zakopali su kuruza u jedan, neko veli lajt, netko prosjeka. Al je to bilo od šljive, znate, pa tu je naišlo u zemlji voda, u te kuruze. Kad smo se mi iskupili, '43. došli, ovo ljudi šta je bilo prisutno kod kuće. Oni su to nami iskopali i doćerali i mi smo to na tavan razastrli. To se osušilo. Onda, imali smo jedan mlin vodeni koji nije bio potrven, moglo se samljet. To smo tak [jeli] u formi kruva. A ja sam imala bolesno to dijete, pod tifusom sam ga donijela iz Bosne. I ja sam bila bolesna jako. Al on mi je bio tako nejak. U Kapeli mi ga je uvatio veliki tifus, šta sam ga bolesna nosila. Nosila sam ga stalno i nosila i donesem ga nekako kući. Ništa mu dati jesti neg toga kruva. Kruva i vode. Bila mi i jetrva i njezina curica. Isto oni

bolesni od tifusa. Ništa im dat jest neg toga kruva i vode nešto. Idu dva čovjeka što iz našeg sela koji obilazili su bolesnike, veli, ne daj im vode, ne daj vode. A ja mislim, šta ću ja njima dati, oni će meni pomrijeti i žedni i gladni. A ja ko god zaište vode, ja mu dadnem. (...) Tako sam ih sačuvala sve troje. (...) Lakše mi je kad ne mislim, a kamoli da pričam.

/

EVICA PREČANICA. Bila sam ja i baka, a tata mi ošo u partizane. Mamu i brata jednog odveli su u logor, a ja i baka ostale smo same. Baka bila bolesna, ali morali smo ići. Onda smo ošle gore i odozgo se vratile. Nekako smo gore imale nešto za pojest, al odole kad smo išli nismo našli ništa. Kad smo došli vamo nide ništa nijesmo našli. Ni posteljine, ni kruva, ni masti, ni nide ništa i nide nikoga. Uvati nas tifus i onda smo tak ležali. Nađemo zeru kuruza vako neđe u ćošku bilo i onda to smo tako kuvali i to jeli. Poslije tako smo zerička osvježili se i onda odbor poslje đe je ko bio šta, tako nam je nešto i dava i tak da smo preživili.

/

VUJANOVIĆ LJUBICA. Tada sam imala šest godina. Bez roditelja sam ostala. Strina me je vodila kroz Bosnu i vratila natrag. I ona se je borila sa nama dok nas nije do kraja oskrabila. Kopali smo, radili smo svakako i mučili se da smo mogli živiti. Ja ne znam šta da vam kažem (...) čitavog tog vremena ja sam sve najgore proživila i najteže je bilo.

(Onda i u logoru).

I u logoru da, i u Jastrebarskom, i svud sam bila.

/

DURO BAKRAČ. Vidite, mi smo zadnji put tu nešto govorili o Luščanima i drug Grubješić je govorio koliko [su] ovi Luščani stradali. (...) To je drama, to je tragedija ove Banije koja je uvijek išla uspravno, ona je posustala, padala,

ginula ali je ostala uvijek uspravna. (...) Ja sam doša' na Baniju, (...) nigdje ništa nije bilo. (...) Mi smo iz brigade pomagali koliko smo god mogli, (...) pomagali sjetvu tome narodu da bi imali mi hrane ovdje na ovoj našoj Baniji. Vidite prošli smo mnogo i prešli smo mnogo i sa ovim našim sada modernim kolima. Možete misliti tu banijsku majku koja nosi to svoje djete u torbi, koja je imala na jednog nozi čarapu, a jednoj opanak i nosila sve, tu svoju djecu. I sve skupa, to je bilo jako tragično, ali smo ostali uvijek ispravni, uspravni, posrtali smo, dizali se, ali smo uvijek bili za partiju, za Tita, za bratstvo i jedinstvo. To je najljepše što može. Mi smo to dali krvlju, ali nema ništa ljepšega od toga što smo mi stvorili ovdje. Zato smo i uvijek i danas osjetljivi kad nam netko dira u bratstvo i jedinstvo.

/

Zovem se JUIĆ DANICA,³¹ selo Donja Bačuga. Sjećam se kad sam se vraćala iz Bosne jednoga detalja strašnoga. Našla sam dijete u čamcu,³² ovaj, samo je, nema nigdje nikoga a ja kako sam bila u Odboru, naišla su dva druga partizana, kažu, ima li tu netko iz Odbora. Ja se javim da sam ja. Bila sam onda predsjednica Odbora. Kaže, ovo dijete imaš da odneseš tu gdje ti je najbliže u jednu kuću. Ja sam uzela to dijete i odnijela u najbližu kuću. Ljutili su se ti domaćini ali sam ga ostavila samo da nije na snijegu. I onda idući kući, u Žirovcima nađemo ustaše. (...) Kaže jedan, ova je bila u Bijelim vodama na sastanku, kaže, u ovaj, u Gornjem Klasniću, i zaustave mene. Ja se mislim, šta će sa mnom? Kaže, ova neće dalje. Kaže, mi moramo, veli, s njom postupiti drugačije. (...) I digne se jedan (...) i počne me šamarati, tući. Moja grupa ošla... taj drugi mu kaže, šta imaš iz toga da nju ubiješ, veli bolje da ona ide, od nje svejedno nema ništa i tako me zaštićava da me ne ubije, branio me i onda me ošamari pri kraju. Ja padnem u jedan čamac.³³ Nisam mogla ustat, nisam mogla izić iz tog čamca.³⁴ Znaete kakva sam izgledala? Slaba, zamazana, gladna. I onda sam, ovaj, išla tim čamcem,³⁵ dok je bilo šanca. Kad je nestao, idem i nađem tu moju grupu. (...)

31 U tekstu stoji Juić ali je ispravno Juić i na osnovu ispravki u daljem tekstu šanac a ne čamac.

32 Hemijskom, rukom ispravljeno: šancu.

33 Prema prethodnom, verovatno: šanac.

34 Hemijskom, rukom ispravljeno: šancu.

35 Hemijskom, rukom ispravljeno: šancu.

Djeca su se obradovala što sam došla. (...) I svekrvu sam imala staru i to je bio moj teški doživljaj.

/

Ja sam ĐURO ĆORKOVIĆ iz Bačuge rodom. '43. je naišla IV neprijateljska ofanziva tada sam bio sekretar općinskog komiteta partije i predsjednik općinskog narodnooslobodilačkog odbora. [Ja] sam dobio zadatak od komandanta brigade, Nina Marakovića koji je bio u mojemu selu, da narod krenem sav zajedno i da ja budem kao pratioc toga naroda i vođa naroda, jeli, za smještaj, put i tako dalje. Međutim to je bio početak ofanzive jer je ofanziva počela iza mogega sela, tamo iz Mlinoge, Jabukovca i onda smo krenuli sve šta je moglo živo i šta ja znam, ko je i koliko ovako bio obaviješten da ide, da bježimo pred neprijateljem. Kuda? U Bosnu. Idemo kaže u Bosnu i ovaj, u Liku i Bosnu. Mi smo sada krenuli iz sela i okolnih sela koliko je god to moglo, kažem i spremim se na onu brzinu. To je bilo 19. januara. Međutim u tome je putovanju imali smo dabome, je li tamo, u prelazu nekome kod Drenovca, nekoga potoka, tu je bilo vrlo težak prelaz da su i neke žene pale u vodu do pojasa i tako dalje, i tu slom'li sanice. Ja sam iša, dozvolite, iša sam ja i sa mojom familijom. Moja familija, nas je u familiji bilo devetero, otac i majka, ja i žena i djeca, dakle nas devetero je bilo. (...) Nemoš dalje vozit a imali smo i spregu konja. Tu sam se javio u štab divizije u Babićima³⁶ i dobio sam kola... i onda smo išli dalje do Klasnića, pa preko Bužima i onda smo, da najpre smo došli u Žirovac. Kad smo došli u Žirovac (...) kad je bilo bombardovano dolje, gdje je poginuo Joco Milobratović, a ovaj Dmitar Mitić i još neki drugovi s njima. Tada sam vidio (...) gdje su i krava i blago i kola slomljena, pobjeglo. Otpala onome tamo ruka, onome noga... dakle bio je tu čitavi jedan lom na cesti. Mi smo odma koliko god nas je bilo, produžili dalje. (...) Dalje s narodom zajedno od Žirovca, kako je to bilo bombardovanje smo krenuli preko Bužima i ovih sela i to je bilo vako jedan prepad tome narodu da je to tako bilo i bombardovanje i ginenje i tako dalje, pa smo okrenuli pravo ne za Grmeč kako su nam neki rekli nego li da idemo za Oštrelj, da idemo za Liku i Bosnu. Prema tome okrenuli smo za Bosnu i došli smo do Oštrelja. Tamo po onoj ravnici tada je bilo isto i avijacija neka mitraljirala malo pre Oštrelja,

36 Nepoznat toponim.

zatim to je onda nekako izazvalo jer je naša jedinica već bila kod Oštrelja pa je tu bila i borba naše jedinice u Oštrelju. Kad smo prešli Oštrelj (...) bilo je tu raznih poteškoća, i nastala glad (...) pa smo došli do Bihaća, tu je bilo isto jedno mitraljiranje iz aviona. (...) Zatim su isto ti što su mitraljirali bacali letke da se taj narod vraća nazad da se ništa neće dogoditi i tako dalje. Međutim narod ko narod nije to uopće vjerovao. Vjerovao je samo u našu diviziju i naše snage i produžili [su] dalje.

/

ČAKARA MIŠO iz Petrinje. Ja sam vam tada u toj ofanzivi bio predsjednik kotara a bio sam i delegat za I zasjedanje, prema tome ja sam tri dana ranije došao u Bihać nego što je ofanziva počela. Kad je završeno zasjedanje ja sam se vratio nazad na Baniju, došao u Mali Gradac, iz Malog Gradca ošo u Grubanj³⁷ i toga dana sutradan kad sam ja bio onda [je] bombardovan Žirovac i tad sam iz Brubnja³⁸ krenuo ovamo i tu sam došao ponovno preko tih krajeva, opet ponovo došo u Bihać i onda iz Bihaća smo sa tom rajom svom koja je bila krenula, dalje i stigismo do pred Prozor. (...) Bilo je tu umiranja, jauka, gladi, što najgore može biti, to je bilo. Ja bi sad toliko. Ja bi imao pričat mjesec dana.

/

ĆORKOVIĆ ĐURO iz Bačuge. Kad smo došli mi s Banije ovdje do Bihaća i na ovakoj zimi velikoj kakova je tada bila, to je bilo malo nepodnošljivo jer se dovede narod već toliko i zamorio i ogladnio i sve moguće. Dakle, bila je potreba (...) da se taj narod (...) malo oživi i da malo nekako se ohrabri da bi moga dalje ić. Ali bez obzira na takve poteškoće, u ovakvom ambijentu, u ovakvom snijegu, narod s tim se nije ponio i ide dalje (...) gore prema Bosanskom Petrovcu, pa, ovaj, Drvaru do Glamoča. Pa kad smo išli, to je bilo na ovakvome snijegu, skoro nepodnošljivo ali je to narod podnosio pod svaku cijenu. Potpuno je bio siguran i uvjeren u naše snage, naše jedinice i našu borbu i nikako popustiti

37 Brubno ili Brubanj.

38 Brubno.

bez obzira na njihove propagandne letke (...) odozgo iz aviona i mitraljiranja. Na to narod ništa nije, ovaj, klanjao nego je produžio dalje. (...) Na Crnom Vrh u kad smo bili, tada je naša VII divizija završila borbu na Oselju³⁹ i onda smo ih mi vidili na Crnom Vrh u, kad su prolazili. (...) Jedan dio koji su mogli i koji su bili sposobni da popune našu diviziju (...). Zatim smo produžili dalje odatle iz Crnog Vrh a, taj jedan dio naroda u Glamoč. (...)

/

Ja sam ĐURO BAKRAČ, vidite, mi ovo sada snimamo o izbjeglicama s Banije. To je drama jedna koja je neopisiva, koja se desila u IV ofanzivi. Vidite ovo ovde Bihačko polje, ovu ravnicu, ali ovdale do Bihaća, mnogo [je] daleko Banija. Tu ima nešto oko 100 km, doći samo do Bihaća u IV ofanzivi. Ja ne bi govorio o borbama VII divizije nego o tim ljudima, o njihovim nedaćama, koja je njih zadesila u IV ofanzivi. Samo od Banije do Bihaća ja sam naišao na toliko dramatičnih stvari, gdje sam nailazio gdje su Njemci bombardiranjem i tukući iz artiljerijskih oruđa, vidio sam na granama i ... od konja noge, creva od ljudi, dece, na tim prtinama. Bila je zima, snijeg je bio metar, metar i po, tako da su tim prtinama samo išli ljudi, nisu mogli mnogo da se uklone.⁴⁰ Tako do samoga Bihaća, do Bihačkog polja imali smo već ogromne žrtve, dece i žena i ljudi i svega skupa. Možete si zamisliti samo kako je izgledalo kada vama krene nešto tu s Banije, jedan dio Korduna i ovde jedan dio Like pa se sve u ovoj kotlini nađe, oko dvadeset i s divizijom oko dvadesetčetiri do dvaespet iljada ljudi. Možete si misliti kako to izgleda, taj vrtlog, to je čitava jedna drama izvuč se. A neprijatelj u ovu kotlinu nas je s tenkovima pritisnuo iz avijacije. Tu su ogromne žrtve, onaj, ostale na ovome Bihačkom polju. Vidite tu na toj Uni prijeći, dvadeset do dvadeset i pet ljudi prijeć preko Une, to je trebalo ogromne napore koje je podnijela VII divizija. To je strašna jedna drama, slušajte. Gleda sam đe majka dijete nosi i ona i ne zna da joj je ono umrlo i ona ga spušta kraj prtine. Znae na Baniji su oni obično tu decu nosili na leđima al to su nosili u onim torbama koje su bile za nasijavanje onaj pšenice ili kukuruza u proljeće, što su ono Banovci sijali, oni su u tom nosili tu djecu na svojim leđima. I gleda sam

39 Oštrelj.

40 Misli se od bombardovanja.

de majka i dijete zajedno umiru ali im ništa ne možete pomoći. Strašno je to nama bilo u jedinicama kada gledate, kad to su tvoji ljudi, to su tvoji poznanici, to su tvoji rođaci, to su tvoji roditelji ali nisi u stanju ništa da mu pomogneš u tome momentu. To su najstrašnije stvari. Možete zamisliti kada vam ode s Banije nešto, kaže 20000 a vrati se oko 10000. Znači otišli su mnogi koji se više nikada neće vratiti s ovih brda u svoju rodnu lijepu Baniju.

/

ĆORKOVIĆ ĐURO. Vraćajući se od Glamoča s narodom od moje općine. Vraćajući se nazad, to je već bilo možemo reći dotle skoro prepolovljeno, da je ostalo nejakako, slabo i staro i mlado. Vraćajući se tuda preko Kapele i Drage, gore preko Like, možemo nešto reći o naj, naj kako bi se kazalo, o najtežim momentima prelaza preko Kapele dolje do niz te urvine da se molilo ko je imao kolica nekako vezati o drvo zato da bi se spuštao narod dolje do ovoga, kako se zove, sela jednoga, kad smo sašli niz Dragu dolje, Farkašića. Kad smo došli u Farkašić dolje to je onda ali dotlen je bilo strašno preći jer je na tome putu do Farkašića preko Drage, tu i kraj ceste, kraj puta onijeh, preko klanca toga to je bilo i na jednu i na drugu stranu i gotovo mrtvijenih i koji zijeva i stoji tako da sam vidio čovjeka koji je bio jako ovako snažan i sve ali u to vreme je bio iznemogo toliko da on nije mogao nikako dalje i drži unuča i sjedi u snijegu i on umire, gotovo, živ umire. Nikakvu pomoć mu niko nije mogao dati i tako dalje. Takih je slučajeva bilo dosta. Zatim, bilo je ono kako se kaže, ogoljelo, da su žene bile zamotane u kojekakve šalove, gotovo bose, bosa, je li, i zamotana bez obuće, bez išta, gola, golužava i tako dalje. Dakle, vraćamo se na našu Baniju, na našu općinu o kojoj je otišlo iz te općine, pa neću pretjerati, pet, šest hiljada u jednoj toj grupi koja je išla sa mnom i nije se ni polovica vratila. Vraćamo se, kako bi se ono reklo, bez ide ičega i vraćamo se tamo da nemamo niđe ništa, niti smo našli. Sve popaljeno je i popljačkan. Dakle, tu i tamo svijeta što je ostalo ili se jedan dio vratio (...) za ta nepuna tri mjeseca mi smo ovdje bez ikakove, bez ikakvog snabdijevanja, bez ikakove pomoći, (...) dakle došli smo na prazna ognjišta, bez igđe išta. Eto hvala lijepo. Opisat to, to bi se moglo mnogo.

/

Ja sam ĐURO BAKRAČ. Tada sam bio u 7. brigadi zamjenik komandanata brigade. Vidite mi smo, da to je stotine i stotine kilometara od Banije. Od Drvara smo dobili zadatak u brigadi da odem ja kao zamjenik komandanta brigade s prvim bataljonom da neke tu između Drvara ovdje i Grahova onaj, neke četnike likvidiramo i da obezbjedimo formiranje 4. krajiške brigade koja je ovdje nedaleko od nas formirana na ovoj poljani. Vidite tu u ovom samom Grahovu tu je bilo nekoliko kućica. Nije bilo kao danas ovako kao neki gradić, izgleda moderniji, tada je bilo samo nekoliko kuća. Ja sam ovdje dobio naređenje od Vrhovnog štaba da se vratim na Baniju i da organizujem po mogućnosti sve one izbjeglice koje su dospjele i dovljen do Grahova i do Livna i da se prikupe od Drvara i levo i da krenemo prema Lici i za Baniju. Tako da sam ja bio jedan od tih, od naših još ostalih drugova, bio jedan od vodiča, da bi te, koliko toliko, te naše Banovce, te naše starce, te žene i tu decu koliko možemo da povratimo, koliko se moglo učiniti u ono vrijeme.

(Kako je tu izgledala ta kolona?)

Znate šta, ta kolona je, svuda je to bilo raštrkano i evo ja sam danas naša jednog druga iz Drvara. (...) Kaže da imadu još muškaraca koji su se tu poženi i djece i žene koje su tu stvorile familije i ostali ovdje oko Drvara i ovim mjestima. Znate, (...) mi i dan danas ne znamo gdje je tko osta i kamo je krenuo. A oni koji su krenuli na Baniju, išli su u nepoznato jer nisu znali šta će tamo naći, oće li ikoga naći svoga.

/

Ja sam GRUBJEŠIĆ ĐURO iz sela Luščana. Godine 1941. prilikom dolaska Nezavisne Države Hrvatske počelo [je] odmah hapšenje već u maju mjesecu 1941. godine. (...) '42. godine iz našeg sela je oterano 70% u logor u Gradišku i u Jasenovac a jedan dio iz Jasenovca oteran u Njemačku na prisilni rad. (...) Mnogo tih su stariji ljudi i starije žene, niko se od njih nije vratio, svi su potučeni u logorima. Mlađi ljudi i mlađe žene koji su bili u Njemačkoj, ti su se vratili. Od tih bilo je nekoliko drugarica mlađih koje su se vratile već '42. godine iz Njemačke po raznim okolnostima, nije mi to jasno, al su oni uspjeli da dođu kući. Dakle, to je bilo sa selom Luščani. Devetnaestog januara četrdeset i treće godine mi smo, selo Luščani, tada morali pobijeći ispred IV neprijateljske ofanzive, ispred neprijatelja. Tada, ja sam bio, ovaj, član partije. Imali smo partijsku

organizaciju u selu Luščanima. Nas je petorica bilo. Mi smo tada organizirali, jer je bila taka i direktiva, da povučemo mase naroda ispred neprijatelja jer i smo znali što je neprijatelj, specijalno za Luščane, i mi smo povukli ovaj, pa možem reći, 90% je iz Luščana izbjeglo u gore u Gradac, iz Gradca pravac dalje gore za Bosnu, pa ošli smo preko Velike Kladuše, Krupe i gore do Glamoča, do Drvara, do Grahova, dakle po tim svim krajevima. I to je sve bilo do konca marta mjeseca. Koncem marta mjeseca se jedan dio tih izbjeglica vratio svojim kućama a mnogo ih je ostalo koji su pomrli od gladi, prozebli a naročito žene s djecom, stariji ljudi, tako da ih se jedan veliki broj nije vratio svojim kućama.

(Kakav je bio taj dan kada ste napuštali vaše selo?)

Taj dan kad smo mi napuštali to selo bio je ovako velik snijeg kao i sada i vaka zima. Tako je bilo vreme. Jako lošo.

(Đuro kako je bilo ljudima? Opišite šta su imali, čime su se vozili, hodali pješke.)

Slušajte bilo je ljudi koji su gonili stoku sa sobom. Bilo je ljudi koji su išli s kolima i sa konjima, jedan dio ljudi nije se krenuo al se vratio sa pola puta. Mi moramo kazati da je toga jako malo koji su se vratili, a većina kako sam već reka je pobjeglo, otišlo skroz gore za Bosnu i Liku.

/

Ja sam ĐURO BAKRAČ. Ja sam rođen isto ovdje u ovome selu, Luščanima. Tada uoči IV neprijateljske ofanzive, ja sam bio zamjenik komandanta 7. brigade i bio sam u jedinici. Ja ću samo da napomenem, na Bihaćkom polju kad smo prolazili, kad su nas bombardovali oni avioni i artiljerija i tenkovi, ja sam susreo mnogo mojih Luščanaca, naročito majki sa decom i baš sam ovde iz Luščana sreo đe vodi po jedno dijete za ruku, jedno nosi na leđima a dvoje ide za njom. Znae oni su pošli sa mnogim saonicma i to su oni povezli i neke i krave i stoku sobom al' već je sve to ostalo na putu, što nisu mogli da nose. Nešto su to već i zaklali i pojeli što su imali. Ne mogu nikako tu sliku izbaciti. Kad gledam tu ženu, tu majku banijsku, na jednoj nozi ima opanak a na drugoj ima neki obojak, neku čarapu nosi. To je strašno, znate! Strašno vam je kad naidete a i majka i dijete, majka umrla a dijete još živo. Vi prolazite a ništa im ne možete da pomognete. To je jako teško, jako dramatične stvari koje sam doživljavao, vidite ja sam poslije otiša s jedinicom i ti su čitavi Banovci i Banija [je] otišla u zbjegu i stigla

do Glamoča do Grahova do Kupresa (...) Ja sam dobio zadatak u Grahovu (...) od Vrhovnog štaba da se vratim nazad na Baniju i da formiramo operativnu jedinicu, (...) koja će vršiti pritisak na glavnoj pruži Zagreb — Beograd — Zagreb — Sarajevo, da [bi] snabdjevanje bilo otežano, da olakšamo tim našim jedinicama koje su se nalazile tamo u IV i V ofanzivi. Ja sam se vratio na Baniju, znate što, to je nešto strašno, jer smo mi imali na Baniji prije IV ofanzive savršenu organizaciju. Mi smo imali u svakome ovome selu partijske ćelije organizacije, imali smo odbore, imali smo AFŽ-e, imali smo skojevske organizacije na čitavoj Baniji. Imali smo komandu područja. Imali smo okružne komitete, imali smo općinske komitete. Znači imali smo čitavu jednu vlast tako reći i to savršeno organizovanu. Na ovoj našoj Baniji izgorilo je 61 selo do temelja, 16000 kuća, domaćinstava spaljeno. Nemate više, ono što je otišlo oko 20000 a došlo je oko 10000 nešto nazad a to su žene i deca. Ono što je moglo ić, to se priključilo u VII diviziju. Formirati jedinicu ja sam u roku od mjesec i po dana, 1. maja već formirali 3. brigadu i 1100 ljudi. Ja sam ima 27 godina i ja sam bio najstariji u brigadi. Ja sam ima decu koje su ove majke poklonile, ja sam imao komesara brigade šesnaest godina, komesara bataljona, komesara četa 15 godina, znači to je tako reći, možemo reći, pa to je još mirisalo na majčino mlijeko. Al je savršeno sam ima tu jedinicu jel zato što smo sa tom omladinom radili i sjedili i vodili tako lepo da su oni savršeno slušali. Znate šta, ima sam jako teških stvari, doživljaja. Vi na Baniji ste imali i tifus, kud je popaljeno i opustošeno. Mi smo nailazili da nije imao ko koga da pokopa. To je znalo bit po mjesec, dva dana gdje su ostali mrtvi i nailazili smo i morali smo pokopat. Mi nismo imali ni sanitet. Ova Banija nije imala lekara. Mi smo uspjeli zarobiti Talijana, zarobiti toga doktora i dali smo da taj Talijan kojeg smo zarobili da liječi u brigadi 1100 ljudi. Ja nisam ima lekara a vi možete zamisliti tog komandanta koji rukovodi i znade to da ćete imati i ranjenih i mrtvih a (...) da nemate lekara koji će vam moći pomoći. Mi smo imali samo bolničara, Banijca i Banijku koji znaju samo da previjaju, koji nisu znali onda ni da dadnu lijek koji smo imali, koji smo dobivali preko veza.

(Đuro kako danas ti gledaš tu svoju brigadu novoformiranu?)

A znate, momentalno (mi je) ovako teško govoriti al ja sam već i prilično u godinama al kad bi došlo do nečega, uvijek bi želio bit komandant takve omladine i takve brigade. (...)

/

Ja sam METIKOŠ VASO iz Gornje Bačuge, općina Petrinja. Prilikom '43. godine kada se stanovništvo povlačilo ispred četvrte neprijateljske ofanzive bio sam tada dijete. Imao sam devet godina. Majka nas je imala četvoro. Imala je još tri sina i mene četvrtoga. Ja sam bio najstariji koji sam moga hodati. Ona je teško nosila još onu trojicu, te su joj pomagale neke tete i ostali ljudi koji su [se] nalazili u putu, koji su mogli u to vrijeme stić da joj pomognu. Ali jednom prilikom se desilo što je stvarno bilo najgore, ono između Tičeva i Grahova kad smo nailazili otvorila se borba između neprijatelja i partizanske oslobodilačke vojske. Tada su tete ostavila ta dva sina i samo je mama nosila još jednoga i mene je vodila dalje. Tada smo otišli dalje mislim i ostali su još tu ljudi mnogi, padalo djece, ostala mrtva, puno stanovništva [je] ostalo koji nisu mogli ići.

/ Izvori

- Arhiv Srba u Hrvatskoj (Zagreb), 2—8, fond Adam Dupalo
- Literatura
- Borojević, Branko. 1967. "Banijski zbjeg u četvrtoj ofanzivi", u: *Sedma banijska divizija*. Vojnoizdavački zavod. Beograd: 199—208.
- Božić, Dragan. 1978. *Kada se pojavi crveni konj*. Mladost. Zagreb
- Božić, Dragan. 1981. "Zbjeg: Na cesti". *Vjesnik*. Zagreb. Godina XLII, broj 12007, 30. siječnja 10.
- Božić, Dragan. 2000. "Zbjeg (sjećanja)". *Prosvjeta*. Zagreb, br. 37—38, februar, 54—61.
- Dupalo, Adam. 1967. "Ponovo u borbenom stroju divizije", u: *Sedma banijska divizija*. Vojnoizdavački zavod. Beograd: 16—326.
- Дупало, Адам. 1991. "Против непријатеља, глади и зиме у IV и V непријатељској офанзиви", у: *Двор на Уни: од пријеславенског доба до наших дана*, Зборник научних и публицистичких радова, књига I. Двор на Уни: 434—449.
- Đurić, Ljuban. 1987. "Zbjeg naroda u 4. neprijateljskoj ofanzivi (januar — mart 1943. godine)", *Prvi korpus NOV Hrvatske*, Zbornik 17. Historijski arhiv u Karlovcu. Karlovac: 250—262.
- Đurić, Ljuban. 1988. *Banijski partizanski odredi 41 — 45*. Beograd.
- Jakšić, Pavle. 1967. "Sedma banijska u IV i V neprijateljskoj ofanzivi", u: *Sedma banijska divizija*, Vojnoizdavački zavod. Beograd: 173—198.
- Korać, Dušan. 1986. *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*. Školska knjiga. Zagreb.

Kordić, Miloš. 2018. *Bilo jednom na Baniji*. SKD Prosvjeta. Zagreb,.

Mrkalj, Igor, "Znameniti Glinjani i njihov Panteon", *Novosti: samostalni srpski tjednik*, Zagreb, br. 777, 7. studenoga 2014., prilog Kronika, 4—5.

Затезало, Ђуро. 1991. "Развој и рад КПЈ и органа народне власти. Черкезовачки партизански одред", у: *Двор на Уни: од пријеславенског доба до наших дана*, Зборник научних и публицистичких радова, књига I. Двор на Уни: 297—327.

ZVEZDANA OSTOJIĆ *Archive of Serbs in Croatia*

I Cry But I Don't Have Anyone To Cry To: Mass Exhodus Of Civilian Population In Banija In 1943

In the Archive of Serbs in Croatia (Adam Dupalo Fund) the author found a transcript of interviews made on the occasion of the filming of a documentary film on the mass exhodus of civilian population in Banija in the first months of 1943. This article presents and interprets the document, together with author's explanation and interpretation of the circumstances that led to the exhodus, as well as with general remarks on this event. The document contains statements by participants/victims of the event of which some were used in the documentary film that was completed in 1983 to mark the 40th anniversary of the exhodus.

KEY WORDS: *Banija, exhodus 1943, witness statements, people's liberation struggle, suffering of civilian population*